

Izvorni znanstveni rad
UDK 8921.163.49.09 GRADIĆ, N.M.
Primljeno: 21.2.2008.

POSLJEDNJI DUBROVAČKI VLASTELIN-PJESNIK NIKŠA MATOV GRADI (1825-1894)

IRVIN LUKEŽIĆ

*I razdoblja propadanja i rasula imaju sveto pravo na
našu sućut (Jacob Burckhardt, Djela, XIV, 57)*

*Zato te Genijem tvojim, i desnicom, bozima kućnim
molim i zaklinjem živo, životu da prvom me vratiš...
(Horacije, Sedma epistola Mecenatu)*

SAŽETAK: Pravnik i pisac Nikša Gradić/Gradi (1825.-1894.), potomak glasovita dubrovačkog vlasteoskog roda, rodio se u Zadru. Završivši pravne studije u Padovi, službovao je kao sudac u Dubrovniku, Splitu, Zadru, Rijeci i Kotoru. Nakon umirovljenja nastanio se u Dubrovniku, gdje je ostao do smrti, posvetivši se književnosti i politici. Svoje literarne priloge objavljivao je na talijanskom i hrvatskom jeziku u suvremenoj dalmatinskoj periodici. U svojim je stihovima, pretežito prigodničarskim, obrađivao domoljubnu i suvremenu političku tematiku. Tijekom službovanja u Rijeci objelodanio je pjesničku zbirku *Il poeta ed il genio della terra* (1864.). U radu se, osim autorova životopisa, detaljnije raščlanjuju i njegovi značajniji literarni radovi na talijanskom i hrvatskom jeziku.

Šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća u Rijeci su kao austrijski državni službenici, gimnazijski profesori i sudsko osoblje djelovali mnogi znameniti dalmatinski intelektualci, publicisti, književnici i znanstvenici, sudjelujući u javnom, kulturnom, a donekle i političkom životu grada, tiskajući svoja literarna ostvarenja, prigodne brošure, popularne i školske priručnike. Među profesorima hrvatske gimnazije nalazimo u to vrijeme pjesnika Antuna Pasku Kazalija,

Irvin Lukežić, redoviti je profesor Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Adresa: Filozofski fakultet, Trg I. Klobučarića 1, 51000 Rijeka. E-mail: irvin.lukezic@ri.t-com.hr

autora spjeva *Grobnik* (1863.), arheologa i povjesničara Šimu Ljubića, autora *Ogledala književne poviesti južnoslovenske* (1864.), te profesora matematike i fizike Antuna Karla Bakotića, pisca knjige *Vinarstvo* (1867.). Prvi je bio rodom Dubrovčanin, drugi Hvaranin a treći Kaštelanin. Njih su trojica tvorili pomalo zatvorenu dalmatinsku zavičajnu grupaciju, a bili su osebniji po tome što su, unatoč svome hrvatskom podrijetlu, uvijek rado među sobom razgovarali na talijanskome jeziku i iskazivali privrženost talijanskoj kulturi. Njihov ondašnji gimnazijski kolega, Janez Trdina, o spomenutoj je trojici profesora u svojim sjećanjima zabilježio sljedeće zapažanje:

“Na naš zavod je prišlo već novih profesorjev. Med njimi so bili trije znameniti Dalmatini: pesnik Kazali, zgodovinar Ljubić in matematik Bakotić. Z vsemi tremi sem se brzo sprijaznil in pobratil. Opčevali smo tako intimno, da smo si povedali vse svoje politične nazore in nade in celo mnoge privatne tajnosti. Tem Dalmatinom sem vse tako verjel, kakor n. pr. pobratimu Žepiću. Pozneje se je pokazalo, da sem imel o njih predobro mnenje. Od prirode so prejeli vse trije velike sposobnosti, značaj pa so jim izpridile italijanske šole, knjige in tradicije. Med sabo so kramljali kaj radi po italijansko in so trdili, da morajo biti hvaležni laškemu jeziku, ker so prejeli po njem evropsko kulturo. Sploh sem zapazil po daljšem občevanju, da jih vežejo z laško deželjo nekoliko prevelike simpatije. V njih so se vzgojili vsi Dalmatinci, ki sem jih spoznal.”¹ Krugu dalmatinskih intelektualaca u riječkoj sudačkoj službi pripadaju tada pravници i nekadašnji padovanski studenti Vinko Milić, pisac talijanske političke brošure *A Nicoló Tommaseo i Dalmato-Slavi ossia I quesiti da patrio interesse* (1861.) i kasniji splitski gradonačelnik, i savjetnik tribunala Nikša Matov Gradi, koji godine 1864. u riječkom tiskarskom zavodu Emidija Mohovicha izdaje na svijet pjesničku zbirku na talijanskome jeziku *Il poeta ed il genio della terra*. Upravo ovom potonjem, danas zaboravljenom pokrajinskom piscu, potomku drevne dubrovačke plemićke loze i posljednjem dubrovačkom vlastelinu-pjesniku bit će posvećene naredne stranice.

Obiteljsko podrijetlo, djetinjstvo i mladost

Dubrovački vlastelin i pisac Nikola (Nikša) pl. Gradi (Gradić) rodio se u Zadru 15. prosinca 1825. godine, u osam sati izjutra, od oca Mata pl. Gradija (Gradića) i majke Ane pl. Giorgi-Bona (Đurđević-Bunić), koji su bili *nati a Ragusa*. Oba su mu roditelja bili koljenovići, iz vrlo starih i uglednih dubrovačkih

¹ Janez Trdina, *Moje življenje*, Zbrano delo, 3. knj. Ljubljana: DZS, 1951: 543-544.

vlastelinskih rodova. Prema podacima iz Matične knjige rođenih zadarske župe Sv. Stošije, Mato pl. Gradi bio je sudski savjetnik kod mjesnog carskog i kraljevskog tribunala (*C.R. Consigliere della I.R. Tribunale di Prima Istanza in Zara*). U doba Nikšina rođenja, Gradijevi su stanovali u zadarskoj gradskoj jezgri, u Ulici Sv. Šimuna (*Calle S. Simeone al Civico N. 3*), gdje će dječak provesti godine djetinjstva i prve mladosti.²

Tri godine prije sinovljeva rođenja, *gospar* Mato sklopio je brak sa svojom sugradankom i daljom rodakinjom Anom pl. Giorgi-Bona, u njihovu rodnom gradu. Naime, brak Nikšinih roditelja bio je sklopljen 3. studenog 1822. godine u rimokatoličkoj župi Grad (Dubrovnik). U matičnoj knjizi vjenčanih dubrovačke gradske župe zabilježeno je da su bili rođaci u trećem koljenu. Među pripadnicima stare dubrovačke vlastele to nije bilo rijedak slučaj, budući da je običaj nalagao da se plemići moraju vjenčavati s plemkinjama. Kako je vlastela uvijek bila malobrojna, dešavalo se da su sve takve obitelji međusobno ženile u bližem ili daljem srodstvu.³

Zanimljivo je da se krštenje njihova sina nije obavilo odmah po rođenju, već više od dvije i po godine nakon toga, 26. kolovoza 1828. godine. Razlog tome po svoj prilici valja tražiti u djetetovoj slabosti, boležljivosti ili krhkosti u najranijoj životnoj dobi. Obred krštenja obavio je zadarski redovnik Benedikt Mihaljević (*Benedetto Michalevich*), a kumovi su bili Jelena (*Elena*) de Gradi i Mato Nikola (*Matteo Nicoló*) de Pozza, dubrovački plemić i posjednik. Zabilježeno je i ime dječakove primalje, koja se zvala Nicoletta Damiani.⁴

Prvi spomen Nikšinih predaka po očevoj strani seže već u osvit dvanaestoga stoljeća, a obiteljsko prezime javlja se u sljedećim oblicima: Gradić, de Gradi, de Gradibus, de Gradis, de Gratis, Grade, Gradi, Gradia, Gradius, Grede i Gredichi. Prema drevnoj predaji, rodonačelnik te odlične i nekad ugledne kneževske loze, Vuk Grade (*Vucho Gradiense*), koji je iz Bosne doselio u Dubrovnik, bio je vojvoda legendarnog bosanskog kralja Stjepana. U talijansko-romanskoj inačici obiteljskog prezimena rabio se oblik Gradi, a u hrvatskoj Gradić. U njihovu plemićkom grbu, u štitu crvene boje, ucrtane su srebrne poprečne stepenice, što simbolizira etimologiju prezimena (lat. *gradus*, stepenica). Plemićko geslo istaknuto ispod grba glasi *SPES* (Nada).

² *Matična knjiga rođenih Sv. Stošije u Zadru 1825-1828*, Inv. Br. 1501, upis 210 (Državni arhiv u Zadru).

³ Podatak sam dobio od Nenada Vekarića, te mu ovom prigodom najtoplije zahvaljujem na tome.

⁴ Isto.

Obitelj je u prošlim vjekovima dala mnoge dubrovačke uglednike, glasovite i izvan granica uže domovine. Brojni su njeni članovi obnašali najviše državne službe i čast knezova Republike.⁵ Među njima, posebno je po svojoj mnogostranosti bio znamenit Stjepan Gradić Mihov (1613.-1683.), istaknuti znanstvenik, književnik, prevoditelj, filozof, povjesničar, diplomat, savjetnik Svete Stolice, te kustos i glavni upravitelj papinske knjižnice u Vatikanu. Otac mu je bio državnik i humanist, a djed Junije diplomat i polihistor. Kao znanstvenik, bavio se matematikom, meteorologijom, astronomijom i optikom. U Dubrovniku su ga zvali “Ocem domovine”, jer je za svoj rodni grad, nakon velikog zemljotresa (1667.), prikupio znatnu novčanu pomoć, omogućivši sveobuhvatnu obnovu, te posredovao u sporu s Turskom oko plaćanja danka. Pripadnici obitelji Gradić/Gradi posjedovali su, kao vlastela, najbolje zemlje u Slanom i ondje početkom 15. stoljeća podigli crkvu kao svoju zadužbinu.

Nikšin otac Mato pl. Gradi (1786.-?) bio je mlađi sin dubrovačkog plemića Nikole Matije Marina (Nikše Mata Mara) pl. Gradija i Tereze (Deše) pl. Zamagna, brat Sebastijana (Saba) Gradija. Nakon propasti Republike, austrijski je car 1. prosinca 1817. godine Nikšinu djedu, ocu i stricu potvrdio pravo nošenja nasljedne plemićke titule u austrijskim nasljednim zemljama. Mato pl. Gradi bio je po profesiji sudac u službi austrijske vlade i *Consigliere d'Appello*. Nikšina majka Ana (1801.-?), njegova dalja rođakinja i petnaest godina mlađa žena, potjecala je također iz starog dubrovačkog vlasteotskog roda Đurđevića-Bunića (Giorgi-Bona). Bila je kći vlastelina Miha de Giorgi-Bona i Magde de Pozza. Njezin djed, Sebastijan (Sabo) de Giorgi, bio je brat Luke, čija je žena Marija Giorgi-Bona u svome salonu okupljala nekadašnju dubrovačku elitu.⁶ Nažalost, Nikšini roditelji pripadali su onom starodrevnom patricijskom staležu koji je postupno gubio svoje bogatstvo, ugled i privilegije. Zlatno doba nekadašnjeg slavnog i slobodnog grada Dubrovnika, u kojem su dominirali bogati i gordi dubrovački vlastelini, u to je vrijeme već polako nepovratno tonulo u prošlost.

Prema riječima Vinka Lozovine, “stari Dubrovnik, onaj gosparski, aristokratski, u svojoj slobodi i prosvjeti zatvoreni Dubrovnik, opirao se uzalud nadolasku novih vremena. Teško mu se bijaše dijeliti s onim, što je u svojoj zatvorenosti bio natekao i dok je bio trudoljubiv, zasluženo uživao. Otima se

⁵ *Wappenbuch der Adel des Königreichs Dalmatien*, I. Nürnberg: Siebmacher, 1873: 12 (<http://www.answers.com>).

⁶ Na ovom podatku najtoplije zahvaljujem Nenadu Vekariću.

još nekoliko izjednačavanju s demosom, koji se pretvarao u narod; ali je sudbina i njemu bila nesmiljena. Zlatni vijek njegova blagostanja, njegove knjige i prosvjete zapadao je međutim i s posebnih razloga: Trgovina nije više odavna napredno cvala, nije više bilo bogaćenja ni rasipanja, otkada Sredozemno more bijaše izgubilo svoje prometno prvenstvo, a trgovini se otkrićem Amerike otvarali novi putovi preko Atlantika”.⁷ U novim okolnostima, malobrojni potomci dubrovačkih gospara, koji su nekoć služili jedino svojoj slavnoj i slobodnoj Republici, bili su i sami prinuđeni živjeti u službi stranih gospodara, bez nade da će se ikada više vratiti stara i za njih u svakom pogledu bolja vremena.

Postupno propadanje staroga Dubrovnika, koji će samo deset godina prije Gradijeva rođenja izgubiti stoljetnu državnu samostalnost, dodatno je još pojačavalo osjećaj vlastelinskog ponosa kod mladog *gospara* koji je, rastući odvojen od svoga matičnog kulturnog i povijesnog ambijenta, okružen pričama o nekim boljim i slavnim vremenima, osjećao veliku čežnju i privrženost prema gradu svojih roditelja i slavni predaka. Bila je to neka vrst obećane zemlje u koju će putovati čitavog svog života i naposljetku u njoj zauvijek otpočiniti. Zahvaljujući tome, on se od najranijih dana osjećao izdvojenim od svoje neposredne okoline, gradeći svoj osobni identitet ne samo na dalmatinskom, već i na “slovinskom” dubrovačkom patriotizmu.

Svojim podrijetlom i prirođenim aristokratizmom u ponašanju, tradicionalnim građanskim odgojem i općom naobrazbom, pripadao je Gradi sferi urbane kulture kakva se njegovala i kakva je postojala u drevnim dalmatinskim gradovima i komunama još od vremena humanizma. U tim se sredinama kulturni, književni i znanstveni rad postojano razvijao pod stranim utjecajem, prvenstveno pod jakim uplivom talijanskoga kulturnog kruga. Stoga će i Gradi, kao patricijski sin i tipičan izdanak ove urbane kulture, započeti svoj životni put pokrajinskog pjesnika izrastajući i oblikujući se na zasadama klasične antičke i novovjeke talijanske književnosti.

Djetinjstvo i mladost proveo je Nikša Gradi u Zadru, koji se od 1815. nalazio pod austrijskom vlašću i gdje mu je otac Mato bio u sudačkoj službi. U tom “birokratskom” gradu, kako ga sam naziva u jednom svome tekstu, još su bile žive uspomene na nekadašnju mletačku, ali i kratkotrajnu francusku upravu, kada je, u okviru Napoleonovih Ilirskih provincija, bio stolno mjesto čitave

⁷ Vinko Lozovina, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*. Zagreb, 1936: 188.

Dalmacije. Kulturni i javni život odvijao se u znaku Metternichova apsolutizma koji će, u ime “prejasne loze Azburgovićâ”,⁸ sa svojim “olovnim pokrovom činovničkog aparata i doušničke mreže” suzbijati svaku individualnu i duhovnu slobodu.⁹ No, talijanski je jezik ipak još bio glavni jezik građanske komunikacije, sudstva, uprave i školstva. U knjižari braće Battara mogla su se dobiti najnovija izdanja tadašnje, romantičarski usmjerene, talijanske književnosti. Upravo ta djela najviše je čitala tadašnja obrazovana čitateljska publika u Dalmaciji, te su ona nesumnjivo privlačila pozornost i mladoga Dubrovčanina.

U takvom kulturnom ozračju, kako piše don Ivan Stojanović, Gradi “stane da se poučava izvrsno i do kraja u latinskome i talijanskome jeziku, jer ta dva jezika bijahu vazda poglaviti čimbenici obrazovanosti svoje stare domovine. Priložimo još i jezik franceski već od doba Ljudevita XIV. poznat od svih evropskijeh učenjaka. Njegovi spisi talijanski i danas se poznaju radi humoristična duha i krasnoslovja, što uzdrže. Mnogi stari činovnici i danas se kunu i preklinju, da niko bolje od njega nije pisao po birokratičnijem uredima u tome jeziku.”¹⁰ Osim talijanskog, latinskog i francuskog, Gradi je u Zadru dobro naučio još i klasični grčki jezik. Kasnije će, čitajući prvenstveno stare dubrovačke pisce i nadahnjujući se njihovim jedinstvenim duhom, usavršiti i standardni hrvatski jezik.

Posjedovao je urođenu strast prema čitanju i knjigama, što je i sam s pravom pripisivao svom dubrovačkom podrijetlu. Osvrćući se u jednom svom kasnijem, ironično intoniranom tekstu na svoju zadarsku mladost, Gradi veli: *in attesa della gloria futura mi vedo per ora costretto ad una confessione piuttosto umiliante: sono nato a Zara, ci fui educato, vi rimasi piú che in altro luogo qualsiasi, ho fatto di tutto perché l'aria felice agisse sopra di me liberamente, ho desiderato la pura intuizione con tutta l'anima; eppure, che volete ch'io vi dica? Molte volte (arrossisco nello scriverlo) mi vedo nella necessità di aprire qualche libro. Del resto io spero sempre nell'aria e nel mio buon volere, onde, se non ci arrivo adesso ad intuire, intuiró anch'io col tempo: si signori, intuiró. Questo deplorabile ritardo lo attribuisco a due cagioni; la prima é il sangue Raguseo che mi corre nelle vene, e tutti sanno come in quella barbogia*

⁸ Nikša Gradi, »Nešto o našim stvarima.« *Slovinac* 7/36 (1884): 577.

⁹ Mate Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*. Split, 1992: 339 (poglavlje »Romantičarski pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku.«).

¹⁰ Ivan Stojanović, »Otvoreno pismo.« *Dubrovnik* 3/38 (16.9.1894).

*repubblica nessuno sognasse nemmeno d'intuire, ma le menti dell'universale fossero rivolte allo studio dei libri ed alle meditazioni più severe.*¹¹

Pored toga, u obitelji Gradi književnost se kao omiljena intelektualna djelatnost i zabava posebno njegovala tijekom mnogih naraštaja. Njegov ime-njak i prezimenjak Nikša Matov Gradi (1737-1815) bio je prigodni latinski pjesnik. Među rukopisima Znanstvene knjižnice u Dubrovniku pohranjena su dva zanimljiva prigodna literarna sastavka namijenjena dvojici članova iste obitelji. Prvi je satirična pjesma na talijanskom jeziku, nastala na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, naslovljena *Per l'inaspettato felicissimo scioglimento degli infaustissimi sponsali stati contratti fra il Nobile Signore consigliere Matteo Niccolo se dicente Conte di Gradi, e la Nobile figlia di quel di Ancona: Scherzo Poetico fatto ad imitazione dell'aria 'Misero Pargoletto' di Metastasio nel Demofonte, Atto Terzo Scena Quinta*. Bila je to rugalica zbog razvrgnutih zaruka savjetnika Mata Nikole de Gradija. Počinjala je stihovima: *Misero Consigliere – Il tuo destin non sai*, a završavala sa *Senza denari - Come si fa*.¹² Drugi rukopis, nastao početkom 19. stoljeća i sastavljen u četiri strofe, nosi također podugačak naslov: *Plemenitom Gosparu Sabu Nikše Gradi naparvi Godiscta 1829 od strane Plemenitte Gospoghe Leonore Cherre Miha Bone, Vierenicze reccenoga Gospara Saba, schiagliuchimu obicajna Zviechia Chitizzu Pjesanza I Golubiza ka rusnomu Nosi u kliunu list masline...*¹³ Spomenuti vjerenik, Sabo pl. Gradi, bio je Nikšin stric.

Na temelju toga možemo zaključiti da su mnogi članovi Gradijeve obitelji iskazivali izrazitu naklonost prema stihotvorstvu, ili su i sami bili povodom stvaranju prigodničarske poezije. Budući da Nikša odrasta i razvija se u takvom obiteljskom, kulturnom i tradicijskom okruženju, u kojemu je književno izražavanje bilo uobičajena komunikacijska praksa, ne treba nas čuditi što će se i sam u slobodno vrijeme i za vlastitu razbibrigu rado prihvaćati pera i tinte. I to je kod njega moralo započeti već u ranim mladenačkim godinama, nedvojbeno spontano i bez nekih posebnih osobnih pretenzija.

Gimnaziju, utemeljenu u osvit devetnaestoga stoljeća, pohađao je Nikša Gradi u rodnome gradu. Među profesorima koji su mu osobito prirasli srcu bio je Ivan Brozović (*Giovanni Brosovich*, 1803-?), rodom iz Kastva, predavač

¹¹ Nikša Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.« *Annuario dalmatico*, Spalato, 2 (1861): 120-121.

¹² *Rukopisi Znanstvene knjižnice Dubrovnik*, II. Dubrovnik, 1987: 98.

¹³ *Rukopisi Znanstvene knjižnice Dubrovnik*, II: 211.

govorničkog umijeća (*eloquentia*).¹⁴ Zajedno s Giovannijem Franceschijem iz Omiša, Brozović je kasnije uređivao tjednik *La Dalmazia*, te neko vrijeme i zadarsku *Gazzettu*. Bio je i cenzor u Zadru, a dopisivao se i s Nikolom Tommaseom. U Trstu je potom uređivao službeni *Losservatore triestino*.¹⁵ Možemo pretpostaviti da se upravo na poticaj profesora Brozovića, ili nekog od njegovih bliskih kolega, mladi zadarski gimnazijalac oduševio književnim studijima te odlučio i sam okušati u pjesničkom stvaralaštvu.

Koncem akademske godine 1840/1. Gradi polaže ispit zrelosti. U istoj generaciji zadarskih maturanata bili su Krčanin Ivan Jurašić i Zadranin Luigi Fichert. Jurašić, rodom iz Dubašnice, kasnije financijski činovnik u Rijeci, objelodanio je kasnije *Talijansko-ilirski pučki bilježnik* i *Talijansko-ilirski Rječnik*. Gradićev mladi školski kolega Fichert, sin austrijskog činovnika, podrijetlom Francuza, i majke Korčulanke, poput njega padovanski đak, pjesnik je najneposrednije vezan uz tadašnji romantičarski književni ukus. Podjednaku vezanost prema spomenutom literarnom ukusu zadržat će i budući dubrovački pjesnik, koji se ujedno smatrao neobično učenim čovjekom svoga vremena, slavljanim i duboko uvažavanim radi svoje svestranosti, načitanosti i erudicije.

Poput mnogih Dubrovčana i Dalmatinaca, Gradi je, odlučivši krenuti očevim stopama i postati sucem, studirao pravo u Padovi. Staro sveučilišno središte u Padovi, gdje u to doba vlada izrazito antiaustrijsko raspoloženje među talijanskim kulturnim središtima, osobito je tada utjecalo na književni rad u Dalmaciji. "Svi dalmatinski intelektualci tog vremena, s rijetkim iznimkama, studirali su u Padovi. U četrdesetim i pedesetim godinama to je bilo središte tzv. 'scuola padovana', kojoj su pripadali Prati, Fusinato, Dall'Ongaro, Aleardi i drugi tada značajni talijanski pjesnici. Njihovo stvaranje odrazilo se u skromnom djelu nekolicine dalmatinskih pisaca i stihotvoraca."¹⁶ Među njima nalazimo i mladoga Nikšu Gradija koji, nadahnut slobodarskim idejama talijanskoga *risorgimenta* i mazzinijevskim poimanjem bratstva nacija, započinje svoj književni rad kao uzoran sljedbenik "padovanske škole".

Kao vrstan i široko obrazovan pravnik, Nikša Gradi prvi dio svoga života provodi u državnoj sudačkoj službi. Premda je, poput svih ostalih dubrovačkih

¹⁴ *Rukopisi Znanstvene knjižnice Dubrovnik*, II: 144.

¹⁵ Mate Zorić, »Osamdeset pisama iz prepiske Tommaseo-Carrara.« *Hrvatsko-talijanski književni dodiri* 7 (2000): 419-421.

¹⁶ M. Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*: 455.

vlastelina, osjećao stanovit animozitet prema austrijskoj vlasti, bio je prisiljen učiniti značajan životni kompromis. Oni koji su ulazili u državne službe, morali su biti lojalni vlastima. Tako će i posao kojim se bavio, a koji će naslijediti od oca, vjerojatno upravo i po njegovoj volji, učiniti Gradija trajno ovisnim o volji režimskih organa. Umjesto svoje individualne slobode, morao se zadovoljiti nezahvalnom pozicijom pukog birokratskog izvršitelja postojećih zakonskih odredbi. To sigurno nije uvijek bilo lako podnositi ni u tome pronaći neko trajno zadovoljstvo. Stoga je čitanje i samostalno literarno djelovanje za nj donekle uvijek predstavljalo svojevrsan bijeg od stvarnosti i pružalo mu ne samo utjehu, nego i istinsko duhovno zadovoljstvo.

U pismu prijatelju don Ivanu Stojanoviću, datiranom u Grazu 15. lipnja 1883. godine, Nikša Gradi, sad već iz opuštene perspektive svojih umirovljeničkih dana, ovako objašnjava svoje ustrajno bavljenje književnošću: “Dosle bijaše mi skoro sveg nužda baviti se pravoznanstvom i množinom uredovnih posala. To dakako samo po sebi, nebi škodilo razvitku umnih sila u opće, i estetičkog čustva ponaosob, da bi stvari u tom pravcu išle zbilja po idealu dobre javne uprave; ali kô što kod nas biva, velika je sreća, kad posve ne otupi pamet i ne utamani svaku osjetljivost prema ljepoti. Sred take okolice, moji dosadanji spisi ne bijahu, niti mogahu biti drugo, no slabi i nedovršeni pokušaji čovjeka, koj u knjizi tražijaše malo odmora, iza neugodnog i dosadljivog truda; te bi rekao da im vi pripišivate više važnosti nego zaslužuju, čim cienite da bi trebalo izvanredne vještine za prosudit ih domjerno. No, svakako, pošto se sad nezafalnoga truda odrekoh i pošto Bog nadahnu moje mile sugragjane da vjeruju boljim od mene, to da me ne ćeraju na političku radnju, ostaje mi mira i vremena izobilja, da se zabavljam sred svoje obitelji i gjece, i da i ja sam, kad i kad, pogjetinjim malo, i hvatam po zraku zlatokrile ljepire poezie, ne bi htio samo da ostarjele ruke nehote pretrgnu nježna im krila, te čarobne iztru im boje. Bilo što bilo! Nije mi ipak posve loša zabava: na svaki način, po njoj, proći će mi vrijeme nevino i tiho, skoro bez da se stavim ´dum res et aetas et sorarum´ ´Fila trium patientur atra´, pa na svrhu neka bude što Bog dade i sreća junačka.”¹⁷

Gradi, dakle, svoj literarni rad smatra “djetinjenjem”, odnosno, kako sam veli, “hvatanjem po zraku zlatokrilih ljepira poezije”. Svoj dotadašnji rad na području lijepe književnosti skromno naziva “nedovršenim pokušajima

¹⁷ Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.« *Dubrovnik* 9/43 (27.10.1900).

čovjeka, koj u knjizi tražijaše malo odmora, iza neugodnog i dosadljivog truda.” Upravo je to poimanje književnosti kao neke usputne čovjekove djelatnosti bilo karakteristično za stari Dubrovnik i brojne naraštaje tamošnjih vlastelinskih književnika, kojima nedvojbeno, po duhu i stilu, pripada i Gradi. Evo kako to on sam lijepo i koncizno objašnjava u svojoj raspravi o Gundulićevu *Osmanu*: “Vlastela Dubrovačka za vrijeme slavne republike, smatrala su kao ozbiljne stvari samo državne posle a kad i kad trgovačke, a pisanje u opće te osobito poeziju, držali su da im je prosto plemeniti odmor i gospodska zabava. Tijem nije bila za njih literatura kakva vrsta osobitog zanata. Nijesu se odviše ni mučili za osobnu svoju slavu e bi se navadno stezali na čitanje svojih pjesničkih umotvorâ uskome krugu izabranijeh prijatelja te bi se potpuno zadovoljavali njihovijem slobodnijem opaskam, pa više ili manje uvjetnijem odobravanjem. Taj je običaj bio dijelom koristan a dijelom od neke štete po nas, e tako vjerojatno osta nam sačuvana možda manjina njihovih rukopisâ. S toga takogjer naši stari pisci premda kad i kad stižu do vrhunca savršenstva u slogu, prem često se razvlače bez potrebe u južnome nehajstvu, te se u opće često kod njih želi jedra i silna kratkoća u izvedenju, a osobito stroga i pravilna razmjernost u nacrtu čitavog djela.”¹⁸

Na temelju njegove pisane ostavštine može se razabrati da je Gradi iznimno mnogo čitao i poznavao djela brojnih svjetskih književnika i mislilaca u rasponu od antičkog doba do suvremenog mu devetnaestog stoljeća. U njegovoj su omiljenoj lektiri, osim Svetog pisma, bile knjige Sokrata, Seneka, Tacita, Demokrita, Plauta, Aristofana, Lucijana, Ovidija, Dantea Alighierija, Petrarke, Tomasa Morusa, Miguela Cervantesa, Nicolóa Machiavellija, Moliérea, Pascala, Voltairea, Giambattista Vica, Salvatora Rose, Cesara Beccarie, Alessandra Manzoniya, Giacoma Leopardija, Giobertija, Guerazzija i drugih. Neprestanim čitanjem od rane mladosti razvio je zavidnu kritičku svijest i svestrano znanje, što će mu omogućiti da vrlo upućeno i na najvišoj intelektualnoj razini razmišlja, piše ili razgovara o bilo kojem problemu. Upravo se zbog te velike kritičke, ali u isto vrijeme i samokritičke svijesti u literarnom djelovanju uvijek povodio za visokim kriterijima, te je stoga, iako je dosta pisao, rijetko ili vrlo malo objavljivao.

Ušavši u državnu službu kao sudski činovnik početkom pedesetih godina devetnaestoga stoljeća, Gradi je svoju karijeru započeo radeći kao državni

¹⁸ Lujo knez Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

službenik prvo u Dubrovniku, gradu svojih slavni predaka, potom u Splitu i napokon u rodnome Zadru. Na taj je način bio u mogućnosti upoznati opće kulturne, društvene i političke prilike u tada najvećim dalmatinskim urbanim središtima. Mogao ih je međusobno uspoređivati, uočavajući prednosti i mane pojedinih sredina. No, unatoč sjajnim prošlostima i velikim tradicijama, svi ti gradovi bili su tada u još uvijek relativno zaostalim gospodarskim i kulturnim prilikama. Da bi ih se nekako popravilo, trebalo je još mnogo toga učiniti, a opće političke značajke razdoblja tada vladajućega Bachova apsolutizma to nisu dozvoljavale. U okolnostima ograničenih osobnih, ustavnih, političkih i parlamentarnih sloboda nije ni bilo moguće razvijati ni kulturni ni književni život.

Zanimljivo je u tom pogledu Gradijevo razmišljanje koje iznosi u svom programatskom članku *Nešto o našim stvarima*, objavljenom u dubrovačkom *Slovincu*, u kojemu ustvrđuje kako austrijska vlast u Dalmaciji “sve ostavi kako je našla i samo po gradovima namjesti učionice da mladež sakupi u nekakve čete građanskih Janičarâ, kojim sva vjera, nada i ljubav pita se samo platežnim listom; moralno i ekonomno utamani Dubrovačku vlastelu, pa staru i čuvenu prosvjetu nje pitomog grada naknadi zavodima gdje se spravljahu budući birokrati. A to za sve zašto? Za što drugo, no zašto prema ako obdareni taštim imenom kraljevine, bijasmo u odveć malenom broju, a Nijemcima je stajalo da se nama okoriste a ne da nas objačaju.»¹⁹ I sam je, prema tome, bio duboko svjestan da pripada tim istim austrijskim “građanskim Janičarima”, priključivši se kobnoj mreži austrijskog birokratskog sustava upravo u vrijeme omražena Bachovog apsolutizma.

Nikša Gradi oženio se 30. siječnja 1854. godine u Dubrovniku Magdom (Madom), kćerkom Nikole-Luigija de Pozza (Pucić) i Magdalene de Gozze (Gučetić), rođenom 14. siječnja 1835. u Dubrovniku. Pucići su bili stara dubrovačka plemićka obitelj, poznata još od trinaestog stoljeća. Prema istraživanjima Irmgard Mahnken, porijeklo su vodili iz Kotora. Pripadnici te porodice obavljali su za Dubrovačku Republiku najviše državne funkcije, a neki su se bavili i književnim radom. Među njima je bio i Madin otac Niko Lujo (Nikša Luigi) Pozza (Pucić) (1783-1857), pisac pjesama na latinskome jeziku, prisan prijatelj antunina Bara Bettere. Prema svjedočanstvu Josipa Berse, “...ovaj ga je zaklinjao, da štampa svoje radove gospodarstvenog sadržaja, jer kad je Dubrovnik izgubio staro blagostanje, ne preostaje mu nego tražiti

¹⁹ N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 580.

od zemlje kruh. Nikša Luigj ne propušta prilike, da slavi svoj rodni grad i da plače nad njegovom zlom srećom. Pozza je bio učenik Frana i Urbana Appendini. Njegove su latinske pjesme većinom elegije i prigodni sastavci; što se stila tiče, zaostaju za pjesmama Brnje Zamanje, Džona Resti i još kojeg suvremenika; izašle su štampom nastojanjem njegovih sinova.”²⁰ U travnju 1809. godine spjevao je latinsku elegiju dubrovačkom kanoniku Radu Radelji.²¹ Za nj Bersa još veli da su mu “domoljublje u latinskom ruhu i budućnost njegove djece” bili “najveće brige u životu.” Nikša Luigi de Pozza bio je vrlo obrazovan čovjek, dobar rodoljub i uzoran otac. Volio je matematiku i imao veliku kućnu knjižnicu. “U 1848. godini, kada je i Dubrovnik iskazao svoje političko opredjeljenje, Nikša Luigj je bio načelnik dubrovačke općine. I on se kao i većina dubrovačke vlastele i ostalih dubrovačkih građana teško mirio s položajem Dubrovnika pod austrijskom vlašću.”²²

Madin stariji brat, Rafo de Pozza (Pucić) (1828-1890), bio je ugledan dubrovački odvjetnik i pripadnik dalmatinske Narodne stranke. U pet je navrata bio biran za dubrovačkog općinskog načelnika, dva puta za zastupnika u Dalmatinskom saboru i dva puta za zastupnika u Carevinskom vijeću.²³ Madini prvi rodaci, braća Orsat (Medo) (1821-1882) i Niko Veliki Pucić (1822-1883), sinovi Markovi, s kojima je Nikša Gradi prijateljvao i surađivao, također su bili istaknuti kulturni, književni i politički djelatnici svoga vremena. Medo je, primjerice, svojom osobnošću i djelovanjem predstavljao središnju osobnost kulturnog i političkog života Dubrovnika sredinom 19. stoljeća. “Bio je poznat i cijenjen zbog učenosti, gospodstva, književnih sposobnosti i političkog djelovanja.”²⁴ Upravo pod neposrednim utjecajem tih brojnih ženinih rodaka iz obiteljskog klana Pucić, s kojima je bio generacijski i svjetonazorski vrlo blizak, Gradi je uvijek posredno mogao pratiti sva javna, književna i politička zbivanja u Dubrovniku, suosjećajući sa stremljenjima dalmatinskih narodnjaka. Čini se da nije slučajnost to što će neposredno nakon smrti Meda i Nika Velikog Pucića, koji su za nj bili neka vrsta pokrovitelja i obiteljskih autoriteta, doći do promjene u Gradijevoj političkoj orijentaciji. Dok su oni bili na životu, on se, premda ne osobito aktivno, ipak izjašnjavao kao “slovinski” sljedbenik

²⁰ Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike 1800.-1880.* Hannover-Čakovec: HZ, 2002.² (Zagreb 1941.): 171.

²¹ *Rukopisi Znanstvene knjižnice Dubrovnik*, II: 82.

²² Ivo Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije.* Split: Književni krug, 1990: 134.

²³ Ivo Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije.* Split: Književni krug, 1990: 133-156.

²⁴ Katja Bakija, *Knjiga o Dubrovniku 1849.-1852.* Zagreb: Erasmus naklada, 2005: 137.

narodnjačke ideje. No, unutarnji raskol u Narodnoj stranci, do kojega dolazi upravo u vrijeme i neposredno nakon smrti braće Pucić, a uskoro i šurjaka Rafa Pucića, Gradija će usmjeriti prema srbokatoličkoj sljedbi.

Književni počeci

Gledajući u cjelini, Gradi nije mnogo pisao ni iza sebe ostavio znatniji književni opus. Ta nevelika pjesničko-publicistička produkcija obilježena je ipak raznolikošću, kao i dvojnošću u korištenju književnojezičnog standarda, prvo talijanskog a potom hrvatskoga. Pisao je uglavnom poeziju, drame u stihovima i razne polemičke brošure. Prve dvije pjesme objavio je 1846. u zadarskom gospodarsko-književnom tjedniku *La Dalmazia*, namijenjenom obrazovanoj dalmatinskoj publici. Riječ je o naslovima *Amore segreto* i *Addio alla patria*.²⁵ U tim prvim mladenačkim pokušajima tematizirao je, posve u duhu tadašnje romantičarske književne prakse, osobni ljubavni osjećaj i rastanak s voljenom mu domovinom. Urednici i suradnici *La Dalmazie*, među kojima uz Gradija nalazimo još Pietra Nisitea, F. Alfirevića, Šimu Ljubića, Augusta Kaznačića i Balda Bizzara, pripadali su širokom krugu sljedbenika romantičarskih mazzinijevskih ideala.²⁶ Na talijanskom je Gradi pisao i kraće novinske članke u periodicima *Rivista dalmata* i *Osservatore dalmato*.

Konac Bachova apsolutizma i proglašenje listopadske diplome 1860. godine Nikša Gradi dočekat će s velikim olakšanjem. U to vrijeme, kako sam veli, "naš viteški car uvede posve iz volje u čitavu svoju državu ustavni život, i nas u svrhu obasja žarko sunce slobode, i nama propojaše druge knjige! Bi nam moguće kazati što hoćemo; bi nam moguće služiti se svakim zakonitim srestvom da ojačamo i da uspored drugih i mi se malo okoristimo, ne misleć više da smo samo za to na svijetu da se drugi koristi s nama."²⁷ Koristeći te nove demokratske blagodatne slobode izražavanja, Gradi nastavlja s objavljivanjem svojih tekstova u raznim periodičkim publikacijama.

Godine 1861., u splitskom *Annuario Dalmatico* objavljuje oveći humoristički prilog na talijanskome jeziku, *La biblioteca Paravia. Osservazioni e scherzi - Veli e maschere*. U tom radu, koji je inače dovršen početkom studenog 1860.

²⁵ Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova, II, Jugoslavenska književnost III, poezija G-LJ. Zagreb: JLZ FNRJ, 1960: 53.

²⁶ M. Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*: 431.

²⁷ N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 580.

godine u Zadru, govori se o tada novoustrojenoj gradskoj knjižnici, plemenitoj donaciji zadarskog profesora Pier Alessandra Paravie (1797.-1857.), koji je predavao govorništvo i povijest mitologije u Torinu, te bio prevoditeljem rimskih klasika. Taj marljivi znanstveni radnik i ljubitelj knjige posjedovao je veliku knjižnicu, koju je odlučio darovati rodnome gradu za gradsku knjižnicu.²⁸ Kao moto svoga teksta Gradi prvo ističe stihove Dantea Alighierija (Raj, XVII pjevanje, 130) koji u hrvatskom prijevodu glase: "Bude l'ti glas i grk u prve dane / kad probavi se, tad će pune slasti / ostavit stvari što nam život hrane."²⁹ Potom slijedi izreka nepoznata pisca *Totius mundus stultizat* te Senekin citat iz *Epistola: Hominum sunt ista, non temporum*.

U veselom, vrlo odnjegovanom i prilično brbljivom stilu, kakvim su se jamačno služili tadašnji dalmatinski intelektualci talijanskog kulturnog kruga, Gradi čitatelje obasipa nesumnjivim dokazima svoje učenosti i zavidne književne kulture. U tim dugačkim i vješto oblikovanim rečenicama, prepunima dubokoumnih, ali i vrlo duhovitih misli, pisac se neprestano poigrava s glavnom temom svoga štiva, hineći nezainteresiranost i vlastitu naivnost. No, Gradi između redaka upozorava na jednu vrlo ozbiljnu i, po njemu zabrinjavajuću činjenicu. Zadrani, njegovi sugrađani, u svome gradu posjeduju neprocjenjivo blago - Paravijinu knjižnicu. Oni, međutim, ni do knjiga ni do knjižnice nimalo ne drže, pa je to neprocjenjivo blago, radi nemara i opće nebrige, nedovoljno iskorišteno te izloženo neminovnu žalosnom propadanju:

Si, signori: gli abitanti di Zara tutti sono sapientissimi. Gli é vero, pur troppo, che nessuno se n'era accorto fin oggi e non ne ha mai parlato; ma é

²⁸ "Svoje usmeno i pismeno obećanje u 1850. g. tadašnjem zadarskom načelniku Marku Crnici počeo je odmah izvršavati, te iste godine šalje sanduke s knjigama. Paravia je zajedno s knjigama slao i kataloge, koje je osobno sastavio. Kad su knjige počele stizavati, pojavilo se pitanje zgrade za veću knjižnicu. To je riješio sam Paravia izrazivši želju, da se knjižnica uredi u zgradi gradske lože (loggia), koja je bila vrlo zapuštena... Da bi se namaknula sredstva za njeno uređivanje i popravak provedena je sabirna akcija među zadarskim građanima, te je sakupljeno oko 1000 forinta. Radovi su oko popravka lože dovršeni 1855. Iste godine uzidana je u loži i ploča s latinskim jezikom, koju je sastavio prof. Vellauri. Iako je te godine zgrada knjižnice bila uređena, ipak se sa svečanim otvaranjem završilo, jer je tom činu želio prisustvovati sam Paravia. Ali toga nije doživio, jer je umro 18. ožujka 1857. u Torinu. Knjižnica je potom otvorena 18. kolovoza 1857. Prvi je bibliotekar književnik Vicko Duplančić a prvi upravitelj povjesničar Giuseppe Ferrari-Cupilli." (Vjekoslav Maštrović, »Razvoj Naučne biblioteke u Zadru 1850-1950.« *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 1/1-2 (1950): 127-128).

²⁹ U tom pjevanju Dante traži da mu njegov predak Cacciaguida, carev vitez i križar, objasni nejasne nagovještaje o budućem progonstvu. Cacciaguida mu priče progonstvo i govori o nedaćama progranika, ali i o gostoprimstvu koje će uživati na dvoru Scaligera i o slavi koja ga čeka (Dante Alighieri, *Božanstvena komedija*. Zagreb: Globus, 2004: 473).

appunto per drizzare questo torto enorme ch'io voglio far toccare ad ognuno, come si suol dire, con la mano la rara sapienza dei miei concittadini; ed ecco, a provarlo, un fatto incontrastabile. Quella buon'anima del Paravia ha creduto senza dubbio di fare una gran cosa col legare alla sua cara patria 16,000 volumi che formavano la sua biblioteca. Povero uomo! Quanto era corto! I volumi ci sono giunti sani e salvi da Torino: il municipio li fece chiudere in vetrine e diede loro accoglienza in un ampio e decente locale, che se avesse meno luce d'estate, piú ripari ed una nulla stufa durante l'inverno, non lascerebbe nulla a desiderare. Abbiamo insomma una scelta, una copiosa biblioteca e l'abbiamo da un pezzetto: nessun ordine dall'alto ne vieta l'ingresso: non si può dire che i tempi sieno nemici alla lettura, ma non sembra ancora che i Zarattini se ne diano per intesi. Segno questo infallibile, dirá il volgo, che essi hanno molto e poi molto del vuoto sotto il cappello; ma quando mai il volgo ha saputo quel che si dicesse? Tutto al contrario; io sostengo che appunto da questo si deve trarre un indizio certissimo della rara finezza di cervello di cui natura li ha privilegiati. Reggono: amministrano: attendono alle cose pubbliche ed alle private; professano le arti liberali e le utili: ogni cosa fanno senza mai libro sfogliare, e tutto in modo cosí stupendo che é proprio una dolcezza li vederli.³⁰

Očita je, dakle, i vrlo raširena opća ignorancija Zadrana prema čitanju, istraživanju i saznavanju, što nude tolike vrijedne knjige. Knjižnica je stoga njihov mrtvi kapital. Prema tome je i usmjerena piščeva satirička žaoka, premda on prividno hvali njihove velike duhovne vrline, okretnost i snalažljivost. Jer,

³⁰ N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 115-116. "Da, gospodo: svi su žitelji Zadra posebno mudri. Istina je, nažalost, da iz opreza nitko nije do danas o tome govorio, ali vrijedno je ispraviti tu nepravdu i to je ono što ja svakome želim staviti na dušu, kako bi se reklo, rijetku razboritost mojih sugradana; i evo, kako bih to i dokazao, jedne neosporne činjenice. Dobri je Paravia nedvojbeno vjerovao da zavještajući svojoj dragoj domovini 16.000 svezaka svoje knjižnice radi veliku stvar. Siromah! Kako je bio kratkovid! Knjige su stigle žive i zdrave iz Torina: općina ih je dala zatvoriti u vitrine i pohraniti u prostran i čedan prostor koji, premda raspoláže s manje svjetla ljeti, više čuva i ne grije se pomoću peći tijekom zime, ne bi inače zahtijevao ništa boljega. Posjedujemo prema tome biranu i bogatu knjižnicu, uz jednu sitnicu: nijedan službeni natpis ne upućuje na to gdje se nalazi ulaz; ne bi se moglo reći da su vremena nenaklonjena čitanju, ali još uvijek se ne čini da mu se Zadrani suviše odaju. Nepogrešiv je to znak, rekao bi narod, da oni nemaju mnogo toga skrivenog pod šeširo; ali kada se uopće narod povodio za onim što se govori? Naprotiv, držim da se upravo iz toga može izvući siguran dokaz njihove rijetke umne tankočutnosti kojom ih je priroda obdarila. Rukovode, upravljaju, bave se javnim i osobnim stvarima, tjeraju slobodne i korisne profesije: svaku stvar čine a da pritom ne prelistaju niti jedne knjige, i sve to na način tako zadivljujući da je upravo milina promatrati ih."

hvaleći ih on im se zapravo podruguje, videći u njima puke neznalice i duhovne siromahe: *Quanto meglio avrebbe fatto il buon Paravia ne invece di 16,000 volumi avesse regalato alla sua città natale 16,000 salsiccie o 16,000 formaggi di Parma con una cesta convenevole di buon Asti o di Refosco.*³¹

Potom se njegova šaljiva pripovijest prenosi u Split, gdje je nekoliko godina službovao i upoznao tamošnje prilike. Od svih učenih Splićana najviše ga se dojmio *un solo filosofo* Jacopo Cicciola. Riječ je o jednom gradskom osobenjaku s kojim jedne večeri zapodijeva neobičan razgovor o ljudskoj prirodi. Cicciola mu, naime, prvo otkriva važnu istinu o tadašnjoj Dalmaciji i njenim stanovnicima: *siamo tutti in maschera*, svi nosimo neke lažne obrazine. Potom mu priča zgodu o nekom neznanцу, stanovitu grofu Demonu i njegovu nesvakidašnjem pomoćniku "dromedru", koji se iskrcao s parobroda u splitskoj luci. Jacopo ih je otpratio do svratišta. Grof Demon neka je vrsta čudnovata čarobnjaka koji poznaje mnoge velike tajne. U zahvalu za učinjenu uslugu, uz pomoć svoga pomoćnika "prebacuje" Jacopu u mozak svih šesnaest tisuća naslova Paravijine knjižnice! Stekavši tako odjednom izuzetnu mudrost, u tom konfuznom stanju duha on piše tekst *Veli e maschere* ("Koprene i obrazine"), koji odmah potom slijedi i tako postaje svojevrsnom pričom u priči.

"Koprene i obrazine" zamišljene su kao ironičan i alegorijski prikaz povijesti ljudskog roda koji počinje od biblijskih vremena. U njemu se govori o tome kako je čovjek od najstarijih vremena imao potrebu za "koprenom", skrivajući tako svjesno голу istinu pred svijetom i sobom. U tom vještom zakrivanju istine prednjačile su osobito žene i svećenici. Ovi potonji su, utvarajući sebi i drugima da se bave "božjim stvarima", posebno usavršili tu vještinu, učinivši je dostojnom duboka poštovanja. Koprene su tako zaogrnule čovjeka izvana i iznutra, te se njegova duša pomoću tih istih velova počela često licemjerno pretvarati, hineći da ne čini zlo i naopako. Laž (*Menzogna*) je tako potihom postala tretirana kao istina, te nadjačala svako pravo vjerovanje. Sirota Prirodnost (*Naturalezza*) tako više nigdje nije mogla pronaći mjesta na zemlji. Ni Ljubav, najplemenitiji osjećaj koji posjedujemo, nije mogla biti pošteđena od tog pretvaranja:

Sarebbe morto prima di nascere tutto il tenero ed elegante popolo di Petrarchisti, ed i pastorelli di Arcadia, poveretti, non avrebbero mai veduta

³¹ N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 121. "Kako bi bolje bio učinio dobri Paravia da je umjesto 16.000 primjeraka knjiga svom rodnom gradu poklonio 16.000 kobasica ili 16.000 komada parmezana s pristojnom košarom dobra vina iz Astija ili refoška!"

*la luce del giorno, con immenso danno della vaga Clori e della vezzosetta Fille, le quali dovendo restare prive di cosifatti adoratori, avrebbero probabilmente anch'esse rinunziato in anticipazione alla vita. E perfino noi in Dalmazia non avremmo adesso i tre o quattro pastori Arcadi di cui andiamo superbi; cosa questa a cui ci saremmo certo rassegnati senza lagrime, se non ci fossero tra noi altri pastori anche troppi e dali, da far parere Ateniesi soprafini gli Arcadi ed una Attica vera l'Arcadia.*³²

U tekstu se Gradi često obara na neugodne osobine ženskog karaktera. Govoreći o ženskoj taštini, kazuje kako njegovim uvaženim i časnim sugrađanima, muževima i očevima, nerijetko njihove žene, kćeri, nećakinje i sl. dodijavaju svojim zahtjevima da im nabave odjeću iz Pariza, ogrtač iz Milana i tome slično. Spominje i novu građansku modu nošenja krinolina.³³ Time njegova satira svakako dobiva na društvenoj aktualnosti, ali nam i na neposredan način svjedoči o ljudima i običajima koji su vladali u njegovo vrijeme u Dalmaciji. Zanimljivo je i duhovito Gradijevo zapažanje o “ženskom jeziku” koji postoji od najstarijih vremena:

Non voglio tacere frattanto in una scoperta mirabile fatta dalle donne in tempi assai più antichi. La mi sfuggiva quasi dalla mente, ed é la scoperta di una lingua 'sui generis' la quale può essere parlata egualmente in tutte le lingue, ed é composta di vocaboli con cui si dice niente e tutto, sí e no; che sembrano significare una cosa ed accennano nello stesso tempo a molte altre. Questo linguaggio é ora adoperato nella diplomazia ed in altre discipline nobilissime a lei affini, con quel esito felice che tutti sanno; ma nessuno finora non ne ha fatto onore alle donne; ond'io, che soprattutto amo la giustizia, mi sono creduto in obbligo di riparare questo torto solenne. Il linguaggio di cui parlo, ha avuto anche un nome che gli sta a capello, Accio Plauto, con una

³² N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 138-139. “Trebala je biti mrtva prije rođenja čitavog onog nježnog i elegantnog naroda petrarkista, i pastirčića iz Arkadije, siročića, koji nisu nikada imali priliku vidjeti svjetlo dana, s neizmjernom štetom za ljupke Clori i dražesne Fili, koje bijahu lišene takozvanih obožavatelja, te su se vjerojatno i one unaprijed trebale odreći života. I, štoviše, ni mi u Dalmaciji ne bismo sada imali tri ili četiri arkadijska pastira na koje bi trebali biti ponosni, stvar koju bismo svakako mogli podnijeti bez suza, kad među nama ne bi bilo drugih pastira, također malobrojnih, koji bi Atenjane učinili profinjenijim od Arkađana a Atiku pravom Arkadijom.”

³³ N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 140-141. Šaleći se na taj račun, Gradi čak izmišlja i jedno djelo s naslovom *De crinolinis eorumque myteriis, dissertationes duodecim quadripartitae Jacobi Ciciolae philosophi Spalatensis!*

*frase che dipinge, lo ha chiamato 'perplexabile verbum'.*³⁴

Taj čudnovati jezik, tek što je izumljen, zdušno su ga prihvatili žreci (jerofanti) i posvojili kao svoju stvar. Uskoro su se na zemlji pojavila prva proročišta, koja će s vremenom postati poznata: Delfi, šume Dodone, pećina Antifijaraja, Trofonij. Krive su se vjere stale uvećavati sve dok je Istini ostao tek jedan oltar, tisuće ih je pak podignuto u čast Laži (*Menzogna*). Tako je nastalo Praznovjerje (*Superstizione*). Ono će postaviti čudnovate idole na oltare Laži, koji su često bili poliveni krvlju. Praznovjerje, *colla maschera incantevole della fede sul volto*, potpuno je zagospodarilo svijetom. Među onima koji su stali pohađati *la scuola della Menzogna* pojavili su se s vremenom brojni mislioci i književnici koji, premda neće nadmašiti utjecaj žena i svećenika, ipak su nedvojbeno osnažili koprene koje su prekrivale slobodu i proširile uporabu krabulja u svijetu. Stoga je svijet i postao *carnovale perpetuo*, kao što tvrdi autorov splitski sugovornik i lokalni mudrac Jacopo Cicciola. Završivši razgovor s Jacopom autor, odnosno Gradi, zaključuje svoj članak sljedećim razmišljanjem: *Gli uomini, pensavo da me stesso, sono tutti condannati a morte: non sanno d'onde sieno venuti, né dove vadano, e con tutto questo ridono; che cosa dunque può essere di più serio nel mondo che il riso dell'uomo?*³⁵

Osim Gradija, u istom dalmatinskom godišnjaku svoje književne priloge objelodanili su još Giuseppe Ferrari Cupilli, Nicoló Tommaseo i F. A. Galvani.³⁶ Dvije godine prije toga, *Rivista Dalmata* publicirala mu je članke *Un viaggio del Diavolo in Dalmatia - Fantasie d'un asino* (br. 27, 34) i *Sul rapporto che corra tra i poteri civili ed il potere dell'opinione* (br. 29).

³⁴ N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 141-142. "Ne želim međutim prešutjeti čudesno otkriće žena iz najstarijih vremena. Gotovo da mi je pobjeglo iz glave, a radi se o otkriću jezika 'svoje vrste' koji se može govoriti isto u svim jezicima, sastavljenom od riječi kojima se kazuje i sve i ništa, i da i ne; što imaju značiti jednu stvar i u isto vrijeme upućuju na mnoge druge. Ovaj jezik sada je svojstven diplomaciji i drugim plemenitim vještinama i njihovim srodnicama, sa sretnim uspjehom što ga svi znaju; ali ga nitko dosad nije časno povezao sa ženama; stoga sam ja, koji prvenstveno volim pravdu, smatrao svojom dužnošću da ispravim ovu nepravednu slavu. Jezik o kojem zborim, ima ono isto ime što ga ima u glavi Acije Plaut, što ja njegovim riječima zovem 'perplexabile verbum'."

³⁵ N. Gradi, »La biblioteca Paravia, Osservazioni e scherzo.«: 147. "Ljudi su, mislio sam u sebi, svi osuđeni na smrt: ne znaju odakle dolaze, niti kamo idu, i sa svim tim se smiju; što dakle može biti ozbiljnije na svijetu od čovjekova smijeha?"

³⁶ Suzana Glavaš, »Nicoló Tommaseo é L'Annuario Dalmatico di Vito Morpurgo.«, u: *I mari di Niccoló Tommaseo e altri mari* (zbornik), *Studia romanica et anglica zagradiense*, vol. 1. Zagreb, 2004: 221.

Gradijevi talijanski književni i publicistički tekstovi odlikovali su se profinjenim lirizmom i duhovitošću. Talijanskim se književnim jezikom služio vrlo vješto i okretno. Svojim je osebnim živahnim stilom nastojao udovoljiti općem ukusu tadašnje obrazovane publike u Dalmaciji. Prema Mati Zoriću, “šaljivo i satirično pjesništvo na talijanskom jeziku bujno je cvjetalo kroz cijelo ovo razdoblje u dalmatinskim gradovima i gradićima, jer je to bila književna vrsta koja je najbolje odgovarala ukusu i potrebama obrazovane ali dokone publike bujna temperamenta, sklone gruboj šali i bolnoj poruzi. Gotovo svi znatniji, pa i manje poznati pokrajinski pisci naoštrili su katkad pero i nasmijali sugrađane, koji su takav rad cijenili, ali ga se istovremeno i bojali.”³⁷

No, djelovanje u sferi talijanskog jezičnog izraza Gradija nije otudilo od vlastita nacionalnog podrijetla. Bio je to za nj u prvom redu jezik visoke jezične i književne kulture, a nikako medij nacionalne identifikacije. Osjećao se prije svega Dalmatincem koji misli o svom zavičaju i njegovoj budućnosti. Uostalom, tadašnji dubrovački pisci služili su se često talijanskim jezikom. Osim Gradija, bili su to L. Sörgo, M. Zlatarić, M. Grgurević, M. Bruère-Derivaux, A. i T. Krša, L. Stulli, R. Radelja, I. Bizzaro, D. Marić, A. Maslač, R. Andrović, B. P. Bettera, B. Bizzaro, I. A. Kaznačić, M. Dadić, N. Andrović, L. Đurđević, J. Matulić, L. Silović, M. Pucić, M. Ban, I. Galjuf, P. A. Kazali, A. Kaznačić i A. Alibranti. U odnosu na pisce iz nekadašnje mletačke Dalmacije, oni su u svom radu pokazivali poseban osjećaj dubrovačko-slovinskoga rodoljublja, nešto veći udio sastava na latinskom i hrvatskom jeziku, te bili trajnije povezani s neoklasicizmom i izvornom dubrovačkom književnom tradicijom.³⁸

Prema svjedočanstvu svog bliskog prijatelja i dubrovačkog kanonika don Ivana Stojanovića, župnika u Rožatu u Rijeci dubrovačkoj, Gradi se potkraj četrdesetih godina oduševio starim dubrovačkim piscima i narodnim pjesmama, te s vremenom stao pisati isključivo na hrvatskome jeziku. “Poslije 1848. godine buknu narodnost. On sam pripovijeda, da je od slovnice počeo da uči i čita zajedno sa latinskijem i talijanskijem i naše dubrovačke spisateljje. Kad Faustin Gagliuffi, Dubrovčanin, koji je vas svoj život proveo u Italiji i tu umro, piše u svojijem akademičnijem razgovorima: ‘absit a nobis patriae linguae contemptus’ to jest ‘da te Bog sačuva pogrgjeti svoje domovine jezik’ i kad isti Gagliuffi radosno spominje u istijem razgovorima tamo u Italiji ono doba, kad je slavjanski zborio: ‘in schola illyricae loquebamur’, zaključiti možemo

³⁷ M. Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*: 367.

³⁸ M. Zorić, *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*: 453.

da je zboriti slavjanski karakter dubrovački, ili bar razumjeti ga, pa bio staleža i kulture koje hoćeš. Kad ko god drugim jezikom govori, a taj u isto doba zna i slavjanski, Dubrovčanin se uskosi. Dakle nije čudo, da se je dao u mladosti već odraslijoj ća do smrti da uči, ter da uči domovine jezik. Ali pošto neumrli Vuk prospe po Slavjanstvu sve blago pjesama i priča narodnijeh i poslovice, a za njime njegov jednoimenik Vrčević, to je bilo dosta, da se na to poda bez prestanka a da pometne talijanski. Dogju poslije i ostali velikani u narodu Gaj, Njeguš, Preradović, Zmaj, koji još živi, Mažuranić, obilna paša za učenje jezika. Ove iste godine pitali bi ga što piše, pa bi odgovorio: 'Kupim sve izreke i fraze koje nahodim čitajući Vuka, po komu od Zagreba do Biograda sad spistatelji pišu kad lijepo pišu, izuzevši Dubrovnik, jer Dubrovčani od šesnajestog vijeka do danas pisali su jasno i klasično a Vuka nije bilo'. Kad bi ga pitali: Po čemu je to? Opetovao bi onu humorističnu izreku pokojnog liječnika Radića: 'jer Dubrovčani, da čisto pišu, učili su se na Taboru' (Tabor se zove jedno mjesto u predgragju Pločama gdje bi Hercegovci pazarili tri puta u nedjelju dana sa Dubrovčanima, kad je turska vlada bila i kuga prijetila). I baš hercegovački jezik jest za naš narod što Toskanski za Italiju, Saksonski za Njemačku, Kastiljanski za Španjolsku".³⁹

Na hrvatskome jeziku pisao je Gradi uglavnom pjesme političke, satirične, filozofske i domoljubne tematike, kao i one s motivima osobne nesreće (smrt dvojice sinova) te veličanja Dubrovnika, publicirajući ih u lokalnim pokrajinskim dalmatinskim ili gradskim dubrovačkim novinama. Kod njega se često prepleće zavičajno s nacionalnim, velike općeljudske teme s gorkim osobnim iskustvima. Kao čovjek rijetko široke književne kulture, znao je ponekad osjetiti istinske pjesničke zanose, uvijek ih više intuirajući i naslućujući, nego uspješno realizirajući u mediju pisane riječi. Osim prigodničarstva, pa i očite prisutnosti dnevnopolitičkih ideologija, djela su mu nerijetko bila nedovoljno zaokružena, strukturalno povezana ili doradena. Čini se da je tome pridonosila pišćeva velika (samo)kritičnost, nedostatak inspiracije i ustrajnosti, ali podjednako tako i odsustvo veće osobne ambicije. Većinu je pjesama napisao u epskom desetercu i prožeo frazeologijom narodne pjesme. Osobito je cijenio pjesništvo Petra Preradovića, Ivana Mažuranića i Zmaja Jove Jovanovića. U stilskom se pak pogledu često rukovodio za crnogorskim vladikom i književnikom Petrom Petrovićem Njegošem, koji je ostavio vidan utjecaj u njegovom radu.

³⁹ I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

U zagrebačkom *Pozoru* početkom siječnja 1861. godine Gradi objavljuje članak pod naslovom »Što se protivi u Dalmaciji narodnom sjedinjenju«, u kojem raspravlja o aktualnim političkim problemima.⁴⁰ Iste godine bila mu je publicirana domoljubna pjesma *Resurrecturis* u zagrebačkom *Naše gore listu*.⁴¹ Zanimljivo je da je spomenutu pjesmu Ivan Kukuljević Sakcinski isprva kanio objelodaniti kao samostalno izdanje. U tom pjesmotvoru, oblikovanu u narodnom desetercu, očito nadahnutu stilom i jezikom junačke epske poezije, Gradi progovara o stoljetnoj porobljenosti svoga naroda, koji stenje pod tuđinskim jarmom, "pod težkim zulomom". U uvodnoj slici autor, očito nadahnut duhom klasične starine, priziva viziju narodnog oslobođenja, odnosno, konačnog uskrsnuća:

“Sanak snjela blažena Elada,
 Sanak snjela, u sanku vidjela
 Svanut zračno carstvo *poësie*,
 I skoro se zenice umrlih
 Nagledaše nebeske ljepote;
 Srce svima divno zaigra,
 Divno li ti duša im zaplovi
 U pučinu rajskih milina!
 Te se ljudi stidom zastidješe,
 Hitro smetnu staru divljačinu,
 I od tad je spomen Prometea,
 Koji pribjen na Kavkazu kletom
 Nedobitnom Zevsinom osvetom,
 Živu ljubav za umrle plaća
 Al se zato ljubavi nekaje.
 Tako tebe, moj narode smierni,
 Potomstvo će skoro spominjati
 Što te kljunom crni orli biju,
 Što srdašce nesrećno ti krvî
 Pod pandžama zmaja ognjenoga.”⁴²

⁴⁰ Nikša Gradi, »Što se protivi u Dalmaciji narodnom sjedinjenju.« *Pozor*, Zagreb, 9 (11.1.1861).

⁴¹ Nikša Gradi, »Resurrecturis.« *Naše gore list*, Zagreb, 1/27 (25.9.1861).

⁴² N. Gradi, »Resurrecturis.«.

Sliku okovana Prometeja na gori Kavkaz, kome crni orlovi kljuju jetru, autor rabi kao metaforu stoljetnog narodnog sužanjstva. No sloboda, koja je toliko priželjkivana, najavljuje se u novoj viziji suda Gospodina, koji caruje nad nebeskom vojskom krilatih Arhandela, “gnjeva djelitelja”, koji će na dan konačne višnje osvete ponovno uspostaviti red vječne pravde, odvođeći u propast tolike krvopije, zulumčare i dušmane narodne. Sloboda se tada ukazuje u liku lijepe djevojke ukrašene vijencem crvenih ruža. Znakovito je da pjesmu autor potpisuje kao Nikola Gradić.

Državni odvjetnik u Rijeci

Početak šezdesetih godina Gradi je službovao kao tajnik apelacijskog suda u rodnom Zadru. Kako je u političkom pogledu tada pokazivao simpatije prema narodnjaštvu (aneksionizmu), tamošnji zemaljski poglavari držali su ga na stanovit način nepoćudnom osobom. U to vrijeme pokrenut je ondje list *Il Nazionale* kao glasilo Narodne stranke, pod uredništvom Natka Nodila.⁴³ Uvodne članke najčešće je pisao sam Nodilo, a ponekad Mihovil Pavlinović i Miho Klaić. Nodilo je program Narodne stranke gradio na načelima federalizma (ravnopravnost svih naroda u Austriji), državnog okupljanja svih hrvatskih zemalja (na načelu prirodnog prava), narodnosti i jačanja nacionalne svijesti, te ravnopravnosti hrvatskog i srpskog jezika s talijanskim. Talijanski se dio lista obraćao tadašnjoj dalmatinskoj inteligenciji, dok se njegov hrvatski prilog (*Narodni list*) s istom svrhom obraćao seljačkim slojevima. Uz Nikšu Gradija, koji se pridružio tom narodnjačkom krugu, glavni suradnici lista bili su Kosta

⁴³ “Uistinu je autonomništvo sa svojim pojavom izazvalo narodni preporod u Dalmaciji. Orude preporoda, kojem je politički cilj steći pravo narodnog jezika, prvo u školstvu a zatim postepeno u sudstvu i upravi, postao je list ‘Il Nazionale’. List je pokrenula grupa pristaša sjedinjena Dalmacije s Hrvatskom kojoj su bili na čelu dr. Miho Klaić i don Miho Pavlinović. Grupa se u prvo vrijeme služila najviše tršćanskim listom ‘Diavolettom’, a oni koji su znali hrvatski, pisali su u ‘Pozoru’. Grupi su narodnjaka pripadali Dubrovčani braća Pucići, Nikša Gradić zatim Vinko Milić, Lovro Monti, uz koje je bio Matija Ban, tad imenovan pri svakom pokretanju novina. Dr. Miho Klaić je živio u Zadru kao liječnik i profesor, dok se jezgra narodnjaka nalazila u Splitu. U splitskim ‘katakombama’ je nikla misao o vlastitom glasilu. Klaić je bio Dubrovčanin, dak Padovanske univerze, obrazovan talijanskom i francuskom književnošću, ljubitelj teatra i glazbe, matematike, arhitekt, nacionalno svjestan, ali je tek 1860. počeo temeljito učiti narodni jezik da uzmogne pisati. Pavlinović je bio težački sin iz Podgore, uzgojen u zadarskoj bogosloviji, nenatrunjen talijanskom kulturom, dobar poznavalac starije i novije hrvatske književnosti. Obojici je pogled uperen u Zagreb. Klaić i Pavlinović su vode nove narodne stranke, provodnici novog lista.” (Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Golden marketing, 2003: 187).

Vojnović, Niko Pucić, Lovro Monti i Matija Ban. Prvi broj *Il Nazionale* pojavio se 1. ožujka 1862. godine.⁴⁴ Gradi je u njemu objelodanio prigodnu "slovinsku" pjesmu pod naslovom *Srbskoj zemlji pod turskim jarmom* (1/1862, 13, pr. 66).

Budući da je *Il Nazionale* započeo borbu za uvođenje hrvatskog jezika u školstvo, sudstvo i upravu, uslijedili su neminovni progoni narodnjaka, lista i njegovih urednika. Schmerlingov se režim oborio prije svega na narodnjake i *Il Nazionale* "jer su se zalagali za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, koja s većinom narodne stranke nije htjela u Reichsrat, a podupirao desnicu autonomaša i talijansku birokraciju, koja simpatizira i surađuje s talijanskom irendentom."⁴⁵

Početak iste, 1862. godine Gradi je, kako bi izbjegao spomenute progone i osobne neugodnosti, zatražio mjesto pokrajinskog ili okružnog savjetnika u Hrvatskoj ili Slavoniji, te se u tom smislu obratio za preporuku kod viših oblasti svom sugrađaninu Medi Puciću, inače svome bliskom prijatelju i rođaku preko ženine strane. O tome svjedoči pismo Meda Pucića upućeno Ivanu Kukuljeviću, tadašnjem velikom zagrebačkom županu, datirano u Dubrovniku 1. travnja 1862. godine. Zamolvši za posredovanje u traženju Gradićeva novog zaposlenja, Pucić Kukuljeviću ovako preporučuje svoga sugrađanina:

"Piše mi sugrađjanin moj i rođak, i prijatelj srdačni iz Zadra pl. Niko Gradić (Gradi), dosadašnji sekretar kod apelacionelnog suda u Zadru da je zaiskao za sebe mjesto jednog provincijalnog ili barem okružnog savjetnika pri kakvom sudu u Hrvatskoj ili Slavoniji, pa pridodaje 'iskustvom znadem da sami konkurs slabo pomaže, s toga te molim da me što bolje možeš preporučiti g. Kukuljeviću', i eto ovo činim sadašnjijem pismom. Vi ste sami najbolji svjedok koliko on vriedi, jer će te se još spominjati one pjesme 'Ressurecturis' koju ste ćeli na svietlost sami napose izdati, a pak je u 'Naše gore listu' štampana, a za bolje mogli biste pogledati u 'Pozoru' 11. siečnja 1861. No. 9. jedan članak njegov pod naslovom 'Što se protivi u Dalmaciji narodnom sjedinjenju' koji ide bez sumnje medju najznamenitije što ih je u našem poslu Dalmacija poslala. Pročitajte ga i vidjeti ćete da Vam ga ja ne preporučujem stoga što mi je rođjak išto je oženjen za jednu Pucicu bratućedu mi, nego stoga što je u svemu i po svemu vriedan svake preporuke; kod nas ga drže za jednog od najboljih mladieh 'jurista', a i talianski tako piše da mu je malo ko par u Dalmaciji (vidji

⁴⁴ Petar Korunić, »N. Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji do 1867.« *Historijski zbornik* 27-28 (1974-75): 119-120.

⁴⁵ J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske*: 190.

njegove članke u njegdašnjoj 'Rivista Dalmata' 'Annuario' etc.). Dostojno bi dakle bilo da uzmete pod svoju protectiu slavnog ovog potomka onog vojnika kralja Bodina kome je taj kralj naložio da zauzda Dubrovnik a on preda tvrđinu slobodnoj našoj občini. – Mislim da mi ne treba dalje o tome govoriti, nego da ćete se vi 'svojski' za posao zauzeti; velim 'svojski' jer ga ovdašnji poglavari kao aneksionistu i kao zrieli(g) od njihove pameti vrlo nenavide, pa mu će se protiviti da bez uspješno bude mu iskanje.⁴⁶

Legenda o podrijetlu Gradića, na koju aludira Pucić, preuzeta je iz rukopisa starih dubrovačkih anala i kronika. "Prema tradiciji zapisanoj u Milecija, u knjizi 'Annales Anonymi' u N. Ranjine i S. Razzija, rod potječe od Vuka Grade (Vucho Gradiense), vojvode legendarnog bosanskog kralja Stjepana. L. T. Crijević, J. Rastić i J. Lukarević drže kako je Vuk bio vojvodom dukljanskog kralja Bodina i zapovjednik tvrđave sv. Nikole. Podrijetlom je iz Vladimira, a bio je u srodstvu s bosanskim Berislavićima. Vuk je 1016. rečenu tvrđavu predao Dubrovčanima, a oni su za za uzvrat primili u red dubrovačkog patricijata. Na navedenoj se legendi temeljio vlasteotskih identitet roda Gradić.⁴⁷

Medo Pucić je u svibnju te godine putovao u Beč. Tom prigodom pohodio je Ivana Mažuranića, preporučivši i njemu svoga sugrađanina Gradija. Vidljivo je to iz pisma Kukuljeviću datirana u Dubrovniku 5. rujna 1862., u kojem piše: "Po mom povratku našao sam da me čeka kod kuće jedno Vaše pismo (sad mu neznam datuma) u kome mi govorite o Gradiću da ste se zauzeli za nj, te da ufate ne uzalud; i ja sam Mažuraniću u Beču preporučio ga kad sam tamo bio, mislim da bi morala stvar veće biti gotova; molim Vas da se opet pobrinete, neka bi stvar ispala na našu i Vašu korist..⁴⁸

Zahvaljujući tim visokim preporukama, Nikša Gradi je potkraj 1862. godine postavljen za vijećnika sudbenoga stola u Rijeci. Već iste godine je kao Gradi Nikola, "vijećnik sudbenoga stola" bio upisan kao redovni član *Narodne čitaonice Riječke*.⁴⁹ Iz toga možemo zaključiti da se on, kao dalmatinski narodnjak, vrlo brzo priključio onom dijelu riječke inteligencije koja je njegovala i poštovala hrvatsku riječ, zalažući se istovremeno za promicanje slavenskoga duha u cjelini. U okolnostima sve intenzivnijeg nacionalnog

⁴⁶ Josip Lučić, »Pisma Meda i Nika Velikog Pucića Ivanu Kukuljeviću.« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 2 (1953): 389-390.

⁴⁷ *Hrvatski biografski leksikon* 5 (2002): 111.

⁴⁸ J. Lučić, »Pisma Meda i Nika Velikog Pucića Ivanu Kukuljeviću.«: 391.

⁴⁹ *Spomenknjiga NČR*. Rijeka, 1901: 89.

odnarođivanja Rijeke, ovakva nacionalna i kulturna aktivnost bila je od osobita značenja.

Prema nekim naznakama, Gradi je u Rijeci isprva prijateljevao s profesorom Šimom Ljubićem, a po svemu sudeći i sa svojim dubrovačkim zemljakom, profesorom i književnikom Antunom Paskom Kazalijem, također redovnim članovima riječke Čitaonice. Kasnije je, međutim, došlo do raskida prijateljstva s Ljubićem. Razlozi koji su do toga doveli nisu nam poznati. Štoviše, Gradi *ex offo* pokreće tužbu protiv Ljubića i naređuje zapljenu njegove knjige o južnoslavenskoj književnosti!

Godine 1863. unaprijeđen je na visoku funkciju državnog odvjetnika u djelokrugu riječkog županijskog sudbenog stola - *de Gradi Nicoló r(egio) procuratore ad tabula jud(icialia) Com(itatis)*.⁵⁰ Slično kao i u drugim dalmatinskim središtima, u kojima su se osnivale narodnjačke čitaonice, iste je godine u Dubrovniku osnovana *Narodna štionica*. Zadatak "štionice" bio je, pored ostaloga, da izdaje i svoj književno-znanstveno-poučni godišnjak pod nazivom *Dubrovnik, zabavnik Narodne štionice dubrovačke*. U tom godišnjaku Nikša Gradi, koji je bio jedan, od aktivnih članova "štionice", objavljuje svoje pjesme. Na taj je način podupirao nastojanja dubrovačkih narodnjaka, čija je "štionica" bila jedina čitaonica u Dalmaciji koja je izdavala svoj godišnjak.⁵¹

Dana 11. i 12. rujna 1863., pred Kraljevskim sudbenim stolom županije riječke u Rijeci, održana je konačna rasprava "proti Hrelji Rezzi, odgovornom uredniku bivše 'Gazette di Fiume', Franu Marenighu i dru. Dragutinu Nobilu, radi zločina smetanja javnoga mira." Osim predsjednika sudbenog stola Anzelma Šepića, te sudaca Stjepana Stjepančića i Josipa Blažića kao prisjednika, raspravu je vodio "poglaviti gospodin Niko Gradić" kao državni odvjetnik. Rezzu je branio odvjetnik Vjekoslav Dall'Asta, Marenigha dr. Bartolomei, a dr. Nobile nije imao branitelja. Budući da su okrivljenici bili Talijani, rasprava se vodila na talijanskom jeziku.⁵² Nakon održane rasprave, Gradi je u ime državnog odvjetništva, zaključujući parnicu održao vrlo opširan, oštrouman i učen govor o dužnosti kaznenoga suda koji se uvijek mora pridržavati pozitivnog zakona. Sudac se, prema njegovim riječima, ne smije i ne treba povoditi za težnjama ili teorijama koje bi tek trebale postati zakonom. Sudac mora čuvati

⁵⁰ *Matična knjiga krštenih Rijeke 1864*, Fond matičnih knjiga (Državni arhiv Rijeka, dalje: DAR).

⁵¹ Ivo Perić, *Dubrovačke teme XIX. stoljeća*. Zagreb: MH, 1997: 129.

⁵² »Konačna razprava.« *Pozor*, Zagreb, 211 (17.11.1863).

svetu pravdu kao zjenicu oka svoga, te po njoj suditi. Na početku svoga govora Gradi je naglasio sljedeće:

“Bez dvojbe plemenito, ali ujedno i vele strogo jest zvanje kriminalnih sudacah, jer se oni za izpuniti duševno svoje teške dužnosti, nemogu držati nego pozitivnoga zakona one države, u kojoj ureduju. Treba im dakle više putah opirati se zavodljivomu čaru težnjah i teorijah, koje se razvijaju usred društva, kojim su obkoljeni. One težnje jesu često vele plemenite, one teorije vele mamljive i prethodnice stalnoga budućega napredka u životu narodah; ali baš u tom treba se čuvati zablude. Netreba, kad je razmniva razigrana, ako je i plemenita, nu za stalno neprovidna, zamjeniti ono, što već postoji, sa onim čega nije, ili možebiti samo ima biti bog si ga zna kada. Sudstvo, gospodo, je pozvano čuvati postojeći red, a ne onaj, koji još pravno neobstoji. Kad bi sud htjeo suditi budućnost, premašio bi svoju svrhu, isto tako kad bi htjeo suditi prošlost, jer ova glavna mjerila vremena u tom se slažu, da niti jedno niti drugo neobstoji. A težnje pako i puke teorije, dok zakonom nepotvrđene i u život nevedene, jesu po svojoj naravi neopredjeljene, nestalne, nesigurne. Kad bi sudstvo hrlilo u naručaj takovih težnjah, to bi se primaklo samovolji, te u praznoj nadi, da će postići nješto više nego strogu zakonitost, nestalo bi i one ako i relativne pravice, bez koje nijedno društvo nemože biti. Ova relativna pravica jest jedina čuvarica proti nesretnoj samovolji osobito sudovah: ona brani osobnu sigurnost sa svojimi uvijek suglasnimi odsudami, te tim nadoknadjuje, što je najbolje moguće, onaj stepen absolutne pravice, koga neima, i koga nije moguće postići obzirom na mjesto i vrijeme.”⁵³

Zatim se Gradi poziva na glasovitog Cezara Beccariju koji, zbog očite opasnosti za građanske slobode, nije dopuštao da se zakon “drugčije nego literalno tumači, a kamo da bi se odalečilo od rieči zakona za loviti promjenjive i gole teorije; jer se manje pogibeljno vidjelo onomu mudracu podnašati potrebite za sve jednake nedostatnosti zakona, nego li različitost odsudah sudačkih, koje se neprestano imaju čega bojati i čemu se nadati, koje može zavesti čar vlasti, javno mnjenje, a kad kad i novac; različitost, po njegovoj misli neizbježiva, kad se sudcem dopusti odalečiti se od stalnih riečih zakona, za iztraživati njegov često nestalni i izbjegljivi duh. Nije žaliti, što teorije razvita zakona pretiču, jer vrijeme kako se običaje reći, otac istine, razbistri i na istinu dovede mnjenja, te kad ih zakon vidi slobodnih svakoga tudjega upliva i učvršćenih, potvrdi ih. - Sigurnije ide, tko po manje ide”, zaključuje pregnantno

⁵³ »Konačna razprava.« *Pozor*, Zagreb, 217 (24.11.1863).

Gradi.⁵⁴ Potom navodi poznati primjer Sokrata, osuđena na smrt od tridesetorice silnika, koji nije želio poslušati savjete svojih prijatelja da pobjegne iz domovine, samo da ne povrijedi njene zakone, hrabro se prepuštajući neumitnosti svoje sudbine. Govoreći pak o razuzdanosti (*licenza*), poziva se na filozofski autoritet jednog Pascala, posluživši se navodom iz njegovih *Misli*.⁵⁵

Il poeta ed il genio della terra

Godine 1864. Nikša Gradi objavljuje u Rijeci oveći pjesmotvor na talijanskome jeziku pod simboličkim naslovom *Il poeta ed il genio della terra*. Radilo se o tri dulje romantičarske pjesme (*canti*) u nerimovanom jampskom jedanaestercu. Knjižica je tiskana u novopokrenutom riječkom poduzeću Emidija Mohovicha *Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano*. Iste godine kod Mohovicha je bilo tiskanu ukupno jedanaest naslova na talijanskom, hrvatskom i njemačkome jeziku. Prema sadržaju, odnosno, prema vrstama, spomenuta se izdanja mogu podijeliti na tri političko-gospodarska i znanstveno-popularna djela, dva društvena pravila, te na po jedno djelo s područja beletristike, školski izvještaj i libreto. Gradijeva je knjižica, prema tome, bila jedino djelo s područja beletristike tiskano te godine u Rijeci.⁵⁶

Pjesmotvor je bio posvećen njegovim dalmatinskim sunarodnjacima, odnosno, kako sam autor veli, *ai giovani Dalmati che me lontano forse ricordano tuttora con desiderio questi poveri canti pegno di affetto sincerissimo consacro*. U toj posveti naslućujemo Gradijevu čežnju za rodnim zavičajem, prouzročenu njegovim životnim lutanjima između Zadra, Padove, Splita i Rijeke, Kotora, Graza i, napokon, Dubrovnika. Slične su lutalačke “dubrovačke čežnje” bile svojstvene pjesnicima Medu Puciću, Antunu Pasku Kazaliju i Ivi Vojnoviću.⁵⁷ Iz posvete se, međutim, ne može jasno odrediti na koga pisac misli kad veli *giovani Dalmati* kojima skromno poklanja svoje *poveri canti*.

⁵⁴ »Konačna razprava.« *Pozor*, Zagreb, 217 (24.11.1863).

⁵⁵ “Sva vještina, koja prevraća državami, sastoji se u poremećaju obstojećih običajah pod izlikom, da se iztraži izvor, da nam se jasno dokaže nedostatnost vlasti i pravice. Teži se na povratak temeljnih i prvobitnih zakonah, koje je nepravedan običaj ukinuo, nu tim se sve zaigra, jer neima stvari ovom mjerom mjerene, koja bi se pravednom prikazala i zadržati mogla.” »Konačna razprava.« *Pozor*, Zagreb, 217 (24.11.1863).

⁵⁶ Mario Glogović, *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868. godine* (magistarski rad). Ljubljana-Opatija, 1984: 149-150.

⁵⁷ Nikola Ivanišin, *Dubrovačke književne studije*. Dubrovnik: Matica hrvatska - Pododbor Dubrovnik i Društvo prijatelja dubrovačke starine, 1966: 156.

Možda se radi o nekoj skupini mlađih zadarskih intelektualaca s kojima je bio u nekoj duhovnoj svezi, odnosno, o nekim njegovim prijateljima iz mladosti.

Nerimovani jampski jedanaesterac (*endecasillabo*, hendekasilabus), stih od jedanaest slogova kojim se služi Gradi, porijeklom je iz klasičnogrčke i latinsko horacijevsko-katulijanske poezije. U talijansku književnost došao je posredovanjem stare provansalske lirike. To je stih koji se grupira u tercinama, sonecima, kanconskim strofama, u oktavama ili nizanjem bez rime (*endecasillabo sciolto*). Prisutan još u Danteovim vizijama, kod Petrarke i u renesansnoj epici (Ariosto, Tasso), osobito je bio omiljen u kasnijoj građanskoj lirici (Parini, Alfieri, Foscolo).⁵⁸ Među talijanskim predromantičarima, najviše je koristio jedanaesterac u svojim tragedijama Alfieri. Čini se da je Gradi upravo od njega i od Foscola baštiniio onaj osebujan romantičarski zanos i naglašeni lirski subjektivizam, kao i sklonost prema autorefleksiji, te naglašenu kritičnost prema vlastitom vremenu i društvu u cjelini.⁵⁹ Pjesništvo je za nj predstavljalo područje neograničene intimne i osobne slobode, neku vrstu bijega u najviše sfere umjetnosti, ljepote i čovječnosti, daleko od sivila i ubošva činovničkog života u austrijskoj provinciji.

Prvo što upada u oči jest naslov Gradijeve zbirke u kome se, osim Pjesnika koji očito predstavlja autorov alter-ego, pojavljuje *genio della terra* ili Duh zemlje. Ideja je to koja nesumnjivo potječe iz klasične starine, odnosno, rimske mitološke tradicije. Kod starih Rimljana Genij (lat. *Genius*) je bio religijska personifikacija muške oplodne snage, božanski čuvar života pojedinca i zajednice.⁶⁰ Taj "kratkog nam vijeka čuvar", kako ga naziva pjesnik Horacije,

⁵⁸ Enrico M. Fusco, *Scrittori e idee. Dizionario critico della letteratura italiana*, SEI, Torino: SEI, 1956: 214-215.

⁵⁹ Glasoviti talijanski književni povjesničar De Sanctis ovako opisuje Foscolovu ulogu u obnovi književnosti: "Nova se književnost najavila ukidanjem rime. Iza tercine i oktave došao je slobodni stih. Bila je to reakcija protiv kadence i kantilene (...) 'Sepolcri' nisu tragedija ili poema, nego lirska kompozicija, kojoj se on usuđuje uzeti sva pjevačka i muzikalna sredstva metrike. Tu je misao gola, zapaljena u mašti i razbuktana, topla od vlastite vatre, sa svojim skladom i unutarnjom harmonijom. Ukroćen napornim radom, pošto su slomljene sve tradicionalne i mehaničke forme, stih izlazi potpuno prerađen, s novim tkanjem i zvukom; nije to izvještačenost: to je unutarnji glas, muzika stvari, veliki Danteov stih. I vrsta se učinila posve nova. Nakon soneta i kancone pojavio se sad 'carmen', slobodna forma bez vanjskoga mehanizma. Bila je to lirska poema religioznog i moralnog svijeta, uzdizanje duše u visoke sfere čovječanstva i povijesti, obnova svijesti, odnosno unutarnjeg čovjeka, iznad suvremenih strasti; bio je to potpun čovjek u vanjštini svojih privatnih osjećaja: bila je to zora novoga stoljeća. Taj je 'carmen' nagovijestao himnu. Foscolo je kucao na vrata devetnaestoga stoljeća." (Francesco De Sanctis, *Povijest talijanske književnosti*. Zagreb: MH, 1955: 625).

⁶⁰ Naziv potječe od riječi *gen* koja označava rodovsku zajednicu, pa je genij prvotno označavao božanskog praoca nekog roda.

svakog čovjeka prati kao duh zaštitnik od kolijevke pa sve do posljednjeg dana života, utječući na njegovu sudbinu i određujući mu karakter. O rođendanu ili kakvoj drugoj važnoj zgodi prinosile su mu se žrtve, najčešće u cvijeću i vinu, te se dan provodio u zajedničkom druženju i veselju. U drugoj epistoli Juliju Floru Horacije veli: “Genij sam zna, koji vjeran ko drug ravna rođenom zvijezdom, / naravi čovječje smrtno božanstvo, nestalna lica prema čeljadetu svakom, kom svjetao, kome li mračan...”⁶¹

Rimljani su, prema nekim izvorima, držali da čovjekovim životom zapravo ravnaju i posreduju dva duha posve oprečnih priroda, “dobar genij”, koji utječe na dobro, i “zao genij”, pod čijim se utjecajem događaju nesreće u životu.⁶² Geniji su, dakle, predstavljali skriveno biće stvari. Naslućivali su se iza posebnosti svakog čovjeka, mjesta (*Genius loci*), udruge, pojedinih dijelova vojske, cijele države (*Genius publicus*) i naroda (*Genius popoli Romani*). Posebno se pak štovao genij gospodara kuće, a po njegovu se uzoru od Augustova doba razvija kult carskog genija diljem Carstva. Prinosila mu se javna žrtva, gradio mu se hram, a u mjesecu veljači priređivale igre (*ludi geniales*).⁶³

Nikša Gradi u svoju pjesan uvodi, dakle, pojam Duha zemlje (*genio della terra*), koji personificira nadnaravnu moć prirode i zemlje koje u svojim beskrajnim dubinama kriju neizmjerne bogatstva i ljepote. Ta slijepa i moćna sila, koja u sebi ima nešto demonsko, stoji nasuprot čovjeku zaokupljenu svojim svakodnevnim brigama i nevoljama. Ona je nešto poput duha Gospodnjega koji lebdi nad vodama u vrijeme stvaranja svijeta, u doba kada još u njemu nije bilo čovjeka. U početnom prizoru prve pjesme vidimo Pjesnika, koji očito utjelovljuje lik samoga pisca, kako očajava, klečeći i jadikujući *sotto lo scettro ferreo di Sventura*. On je tipičan *patiens*. Nesreća na koju on misli, međutim, nije sentimentalnog ni ljubavnog karaktera. Muči ga siromaštvo, briga za obitelj i nerazumijevanje okoline. Čini mu se upravo danitko ne pokazuje razumijevanje za njegova iskrena umjetnička nagnuća. U tužnim privedenjima ukazuje mu se vlastiti ubogi lijes oko kojega stoje uplakana supruga i dječica. Oni sa suzama u očima mole koricu hljeba od slučajnih namjernika što onuda prolaze.

Usred tih njegovih turobnih razmišljanja i halucinantnih vizija, s kojima se bori sjedeći za svojim piscim stolom, Pjesniku se iznenada ukazuje zavodnički

⁶¹ Horacije, *Satire i epistole*. Zagreb: MH, 1958: 148.

⁶² *The Wordsworth Dictionary of Phrase & Fable*, 2001: 469-470.

⁶³ *Opći religijski leksikon*. Zagreb: LZ MK, 2002: 285.

i slatkorječivi Duh zemlje, nudeći mu svoje “usluge”. Među njima tako započinje imaginarni dijalog s naglašenim filozofskim i pomalo satiričkim konotacijama. Pjesnik pritom proživljava istinsko unutarnje otkrovenje, iskazano u obliku uvodnog monologa, jer uviđa uzaludnost svih svojih dotadašnjih napora u potrazi za vječnom ljepotom i postaje svjestan neutemeljenosti nade u postupno stjecanje književne slave. *Incerta, falsa, / D’ogni terrena vanità piú vana / Larva é la gloria*,⁶⁴ zaključuje on gorko i razočarano. Ljepota se, nastavlja on u svojim razmišljanjima, prodaje moćnicima poput svake druge robe. Pjesnička kruna koju je nekoć, kao mladić, toliko ljubio, danas mu se čini poput papirnate dječje igračke koju još samo kakav siroti bezumnik u nekoj ubožnici smatra kraljevskom dijademom.

Pjesnik stoga smjerno moli Genija za milost da mu, kao gospodar svih zemaljskih bogatstava, udijeli *la dorata tazza del piacer* kako bi vratio osmjeh na lica svoje djece. Preklinje ga da mu dade barem željeznu šibu kojom je Nimrud, utemeljitelj Babilona, ulijevao strah u kosti svojim uplašenim i poniznim robovima. U taj se tren demonovo lice radosno ozarilo, vidjevši kako je nisko pala ova plemenita duša, te joj mirno odgovori:

*Ebben poëta quel che chiedi avrai
Poi sussurró lenissimo all’orecchio
Di quel sorpreso: per salir sublime
Odi poëta, é d’uopo il prod’ingegno
Ch’ all’util solo tu converta, e l’arti
Gentili, che ti furo unica cura,
Abbandoni per sempre: se nel petto
Tallor splendida troppo l’immortale
Fiamma sfavilla a te (della celeste
Ira terribil dono!) la ricopri
Ben cauto, perch’ a caso non offenda
Potente invidia, e non ti faccia segno
D’odi implacati⁶⁵*

⁶⁴ “Nestalna, himbena, / od svake zemaljske ispraznosti najispraznija / tašta je slava.”

⁶⁵ Nicolás Gradi, *Il poeta ed il genio della terra*. Rijeka: Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano, 1864: 10. “Dakle pjesniče dobit ćeš što išteš“/ I prošapta najblaže u uho začuđenog: / „da dostigneš tu veličajnost poslušaj / pjesniče potreba je odvažna uma / da se tek na korist obrati, i / plemenite vještine, što bijahu ti jedinom brigom, / zauvijek napustiš: ako u grudima takav blistav besmrtni plam / u tebi još plamsa (strašan / dar nebeskog Gnjeva!) oprezno / ga prekrij, da slučajno / ne povrijedi moćnu zavist, i / ne učini te predmetom / ljute mržnje”.

Genij, dakle, poručuje Pjesniku da će dobiti ono što traži i za čime toliko žudi ako zauvijek zataji svoju umjetnost. Ukoliko se pak u njegovim grudima upali besmrtna božanska iskra, mora je oprezno sakriti od očiju drugih tako da ne postane uzrokom moćne i ljute zavisti, ili pak neumoljive mržnje svojih suvremenika. I naposljetku jetko zaključuje:

*Il compatir superbo
Dei mediocri non t'irriti, e quando
Ti vedran stanco dal pensier posarti,
Come lion per febbre, e scemo forse
Ti crederanno, in fondo al cor nascondi
L'alto dispregio, però ch'esso é strale."
Che fa le piaghe velenose, e spesso
Viene ritorto al punto onde partia
Apportatore di mortal ferita. –
Sempre il vero é funesto. – Sulla terra
Ha la menzogna altari, e riveriti
Indi ne vanno e ricchi i sacerdoti.
Di densissimo vel copri tu dunque
I magnanimi sensi, che ti detta
L'indomita alma, e di melati accenti
E di lusinghe ornati il labbro.⁶⁶*

Na svijetu, prema tome, vlada laž, u čiju su slavu podignuti mnogi oltari kojima služe brojni licemjerni svećenici. Pred njima ne valja govoriti o svojim plemenitim i iskrenim osjećajima. Pjesnik, saslušavši te strašne i porazne Genijeve riječi, obuzet u isto vrijeme bijesom i sramom, zaplače. No, pomisao na nevinu kćer Adu pokolebat će njegovu dušu. U želji da joj budućnost učini ljepšom, te uvidjevši da nema nikakva drugog izbora, on ipak nevoljko prihvaća predložene uvjete i sklapa ugovor s Duhom zemlje, kome rezignirano poručuje: *compi ciò che vollero i fati; é chiuso il patto*. Tom faustovskom gestom Pjesnik se nagodio sa zlim demonom, pri punoj se svijesti odrekavši beskrajne ljepote za kojom je toliko žudio, kao i svoje pjesničke duše. Tako završava prva pjesan.

⁶⁶ N. Gradi, *Il poeta ed il genio della terra*: 11. "Sažaljenje oholo / osrednjih nek' te ne srđi, i kada / te budu vidjeli umorna od misli, / kako počivaš nalik lavu u groznici, / i budalastim te možda držali budu, / u dubini srca nek' ti se / rodi dubok prezir, jer to je bol / što stvara otrovne rane, i često / se obrće do točke odakle postaje / donosilac smrtno rane. / Uvijek je istina kobna. - / na zemlji potvora ima svoje oltare, / i štiju ih brojni svećenici. / Najgušćim velovima prekriva ona / velikodušne osjećaje, što ih tvori / pomamna duša, i sladunjava riječ, / urešena laskavošću".

Na početku druge pjesni Gradi nas prenosi u jedan posve drugačiji svijet. Pjesnik će, uz posredovanje Duha zemlje, svoga novog zaštitnika, na krilima svoje neobuzdane mašte odletjeti u prostor koji za nj predstavlja ostvarenje istinske rajске sreće. Taj je prostor smješten negdje izvan vremenskih zona, gdje daleka prošlost ponovno postaje vrlo opipljivom realnošću. Pjesnik se u tim nebeskim sferama kreće kao u lijepome snu: korača po skupocjenim asirskim sagovima, udiše prelijepe istočnjačke mirise, divi se velebnoj mramornoj palači ispunjenoj vrijednim i rijetkim pokućstvom, koje su dopremili vješti kormilari na svojim jedrenjacima iz dalekih orijentalnih zemalja. Svjetina ga s velikim poštovanjem, klanjanjem i uvažavanjem pozdravlja u pozlaćenim sobama, u raskošnim kočijama i kazališnim ložama.

U tom novom, a opet toliko starom i poznatom svijetu, kao da je ponovno, barem za trenutak, uspostavljen drevni povijesni poredak i Pjesniku vraćen njegov zaboravljen obiteljski identitet. Na temelju pitanja koja mu postavlja autor pjesni, ili neki njegov dvojniki, doznajemo da Pjesnik zapravo potječe iz stare aristokratske loze: spominje se obiteljski grb prekriven tisućljetnom prašinom, pergamene, grofovska kruna koju valja ponovno osvjetlati. Vraćamo se tako u doba Pjesnikove mladosti, u vrijeme njegove istinske sreće i duševnoga mira:

Peró pace

E pace intera ti spirava intorno

Nell'età prima tua; ne' giorni cari

Dell'innocenza, quando erano vivi

Ambo li tuoi parenti, e quando al fioco

Crepitar di lucerna, nelle notti

Invernali la zia vecchierella,

Garrula un poco, é ver, ma buona donna,

Antiche storie ti narrava; e il fido

Cane della magione coi latrati

L'aure rompea, se il vigile sospetto

Ne avesse con impronta orma riscosso

Viatore importuno.

Eri beato

Senza un pensiero al mondo e somigliavi

Al pescator, cui delle reti incoglie

E della dura vita in mezzo al mare

Soävissimo obbligo; ond'ei vagando

*Culla la mente tra i sogni felici
Del candido passato, e le speranze
Dell'ignoto avvenir.⁶⁷*

U prvoj slici, koju nam autor vrlo sugestivno i plastično dočarava, otkrivaju nam se blaženi trenuci njegove najranije mladosti. Bilo je to u doba kad su mu roditelji još bili na životu, kada mu je u dugim zimskim noćima, uz drhtavu svjetlost uljanice, jedna stara tetka, pomalo brbljava ali dobra žena, pripovijedala priče o starim vremenima: prekidao ih je tek povremeni lavež vjernoga psa koji bi se, uznemiren, prenuo začuvši korake nepoznata prolaznika na ulici. Mladi Pjesnik u narednoj slici uspoređuje sebe s ribarom koji se prepušta zaboravu i sanjarenjima, puštajući svoju barku da slobodno plovi morem, duše ispunjene mislima o svijetloj prošlosti i nepoznatoj budućnosti ispunjenoj lijepim nadama.

No, to zlatno doba prve mladosti, ispunjeno bezazlenim i djetinjastim tlapnjama, nije moglo potrajati u nedogled. Mirni dani provedeni u lijenoj dokolici jednoga su dana morali biti prekinuti. Pojavila se Pjesnikova savjest, koja će ga početi progoniti brojnim nerješivim pitanjima i unutaršnjim dvojabama. Tako je zauvijek izgubljen onaj njegov prvotni duševni mir. Iako će mu mladenačka slava s vremenom porasti, pojavit će se i siromaštvo, koje će čitav njegov život iz temelja izmijeniti. Postao je tako svjestan nestalnosti i grešnosti svih ljudskih nadanja. Čak i njegov božanski dar da pomoću riječi djeluje na ljude i pruža im utjehu nije pritom mogao umanjiti osjećaj vlastite slabosti i nemoći:

*Iddio
Ti diede il fulmin della sua parola
Per svegliar dormenti anime: potevi
Forse spezzar di popoli catene,
E far men grave ai tuo fratelli il peso
Della dura lor vita; ma sepolto
Hai tu nel fango del Signore il dono
Miseramente*

⁶⁷ N. Gradi, *Il poeta ed il genio della terra*: 16-17. "Jer mir / mir posvemašnji obuzimaše te / u prvoj tvojoj mladosti; u dragim danima / nevinosti; kad bijahu živi tvoji / roditelji, i kada blijeda gorješe / luč, u noćima zimskim / ostarjela tetka, ponešto brbljava, / istina, al' dobra žena / drevne ti priče pričaše; i / vjeran kućni pas lavežom / narušavaše zrak, kao kad stražar / sumnjičav prenut osjeti nesiguran / hod iznenadna prolaznika. // Bijah blažen / Bez primisli o svijetu i nalikovah / ribaru, što mrežama se zadesio / i od teška života sred mora / nalazi najljupkiji zaborav; gdje / on uljuljkuje svoj um međ' / sretnim snima divne prošlosti, i / nadama o nepoznatoj još budućnosti".

*Ali di falco ei diede
 Al tuo pensier perché salisse ardito
 Nella piú alta region del Cielo,
 Ma quell'ali, oh meschino! hai nello stagno
 Delle terrene volluttá tarpato!...
 In segno degli Eletti, ch'il Signore
 T'aveva impresso sulla fronte un tempo,
 Hai scancellato nella tua demenza,
 E sei sceso tra il volgo.⁶⁸*

Taj Pjesnikov konačni silazak među običan puk predstavlja konačno otrežnjenje od poetske i aristokratske utopije njegove mladosti. Taj *dolce, lieto matino della vita* zauvijek je nekud netragom nestao, poput pustinjske fatamorgane. Njegove misli, što su nekoć slobodno, “na sokolovim krilima”, letjele nebu pod oblake, do empirejskih visina, daleko od svake zemaljske trivijalnosti i vulgarnosti, doživjet će potpuni poraz u sukobu s neumoljivom i surovom stvarnošću. Izabranik Muza, potkresanih krila, valja se u blatu zajedno s ostalim nevoljnim i ubogim čovječanstvom. Ponosni sin bogatih i imućnih dubrovačkih gospara, čijim su se precima svi klanjali sa strahopoštovanjem, mora prihvatiti neumitnost svoje povijesne sudbine i dostojanstveno prihvatiti križ koji mu je namijenjen. Bio je to svojevrsan silazak u Limb.

Pjesnik, svjestan činjenice da se neumitno približava trenutak kada će Nemeza prerezati i nit njegova života, pred sobom ima novu strašnu viziju. Ponad glave mu se ukazuje strašna vatrena sablja, nagovještavajući i simbolizirajući njegovu smrtnost. On sebe doživljava kao putnika-hodočasnika (*pellegrino*) koji se odjednom susreće s golemim i zlokobnim gmazom (*Boa, rettile*), koji će ga čvrsto obuhvatiti svojim divovskim tijelom i naposljetku proždrijeti. Dakako, riječ je o čaroliji koju Pjesniku priređuju njemu nadređene nepoznate prirodne sile s početka priče.

⁶⁸ “Bog / ti dade plamen svoje riječi / da probudiš usnule duše: da možeš / možda narodima slomiti negve, / i umanjiti svojoj braći / težinu njihova života; ali / pokopan je tvoj dar jadno / u blatu gospodnjem // Sokolova krila dade / on tvojoj misli što se smiono podiže do najviših nebeskih sfera, / al' ta krila, jaoh, u močvari zemaljskih naslada leže potkresana!.. / Znamen Izabranih, na čelo kojih te Gospod / svojevremeno bio postavio, / izgubio si usljed svoje slabosti, sišavši među prosti puk”.

Treća, ujedno i završna pjesan Gradijeve lirske fantazmagorije općenito se doima najuspjelijim dijelom knjige. Za razliku od prvih dvaju dijelova zbirke, gdje autor ponekad zapada u kompozicijske nedosljednosti ili čak nejasnoće, posljednji dio u pjesničkom je smislu potpuno uvjerljiv i do kraja razrađen. Ovdje je možda najviše došla do izražaja autorova darovitost u stvaranju osebnih ugođaja, sugestivnost pjesničke slike i smisao za psihološku karakterizaciju. Možemo pretpostaviti da se u oblikovanju ove lirske epizode pjesnik poslužio nekim svojim stvarnim mladenačkim doživljajem, kada je kao mlad student pohodio bečko dvorsko kazalište i promatrao izvođenje jedne talijanske tragedije.

U bečkom *Hofteatru* promatramo okupljanje elitnog društva, posjetitelja večernje premijere. U okupljenom mnoštvu dominiraju prelijepa žene i djevojke različita podrijetla. U tom razdraganom internacionalnom društvu koje žagorom ispunjava parter i kazališne lože, zamjećuju se Njemice, Talijanke, Engleskinje, Poljakinje i Španjolke. Njihove raskošne toalete, veselje i živahni mladenački pogledi toj svečanoj atmosferi daju neku posebnu draž. Pjesnik opisuje uzbuđenje što vlada među posjetiteljima prije početka nove kazališne predstave. U okupljenoj masi spominje se i jedan *Dalmato studente*, najvjerojatnije sam autor. Na temelju stihova dade se zaključiti da se radi o tragediji Vittoria Alfierija *Maria Stuarda*, koju na gostovanju izvodi glasovita talijanska glumica Adelaide Ristori, predstavica stila visokog dramskog patosa. Bravurozni nastup Ristorijeve u ulozi španjolske kraljice izaziva pravu buru oduševljenja među općinstvom, koje glumicu nagrađuje silnim aplauzima (*frenetici applausi*) i odobravanjem. U tom trenutku ona podsjeća na lijepo, gotovo nadnaravno priviđenje: to je vještom kiparevom rukom isklesana grčka boginja (*bellissima Diva*) koja trijumfalno pozdravlja svoje obožavatelje i brojne sljedbenike.

No, u razdraganom mnoštvu posjetitelja, u jednoj visokoj loži, neki sjedokosi starac ne plješće, već netrimice i nijemo promatra glumicu na pozornici. I dok to čini, na suhim mu se obrazima pojavljuje *una lagrima ardente*. U njegovu se srcu odvija žestoka unutrašnja drama. Pred očima mu opet promiču neka davno zaboravljena sjećanja. Kao na blagi dodir harfe, čije žice odjekuju umilnim sjetnim tonovima, njegove misli odnose ga u egzotične, daleke i začarane predjele. One ga ponovno obasjavaju blagom i prozračnom mjesečevom svjetlošću, te se on ponovno, kao nekad davno, nahodi *nella piú mite tra le miti notti primaverili* svoje mladosti. Zvuk čudnog instrumenta nalikuje odjecima bistrog planinskog potoka, oko kojega promiču, u nekoj bahantskoj harmoniji, lakokrile Silfide.

U tom uzvišenom trenutku starčevo srce ponovo je zakucalo kao srce umjetnikovo. Uzvišene riječi Ristorijeve ponovno su u njemu zapalile mladenačku iskru oduševljenja, preletjevši preko pustih ledenih prostora njegove davno usnule pjesničke duše. Moćna čarolija odjednom je prestala djelovati i ponovno se osjetio, sada posljednji put u životu, slobodan. Više nego ikada, Pjesnik je osjetio u svom srcu drevne svoje želje. Nažalost, nada je odavno već bila iščezla: zauvijek su za nj bila zatvorena vrata Izgubljena Raja - čuvao ih je neumoljiv i strašan mač stroga Arhandela. Bili su to sada zvuci harfe čije su žice slomljene. U prsima su mu odjekivali tek uznemireni otkucaji srca. I tada mu se ponovno jasno ukazala njegova davna mladenačka vizija:

*Egli rivide
In quell'ora suprema della sua
Cara Gravosa il curvo lito ameno,
Al suo pensiero i benedetti ulivi
D'Ombra e di Malfi, e di Breno le vigne.
Indi, al ricordo di quei conschi lochi,
Pur si sovvenne degli ardenti baci
Scambiati nelle chete ore notturne
Al raggio della luna; e bianca forma
Di bellissima donna anco gli apparve;
Di donna amata oltre misura un tempo,
Ma cui già da ben lunghi anni la negra
Terra ricopre delle Dancie.⁶⁹*

Znakovita je i osebjnom osobnom simbolikom ispunjena ta posljednja slika što se ukazuje umirućem Pjesniku. On posljednji put u životu promatra “dragi Gruž” i njegove lijepe obale s raskošnim ljetnikovcima, maslinike Omble i vinograde rodnog dubrovačkog podneblja. U noći obasjanoj mjesečinom ukazuje mu se blijedi lik prelijepe voljene djevojke, čiji posljednji zemaljski ostaci već odavno počivaju na starom groblju na Dančama. Idućega dana, sve su novine objavile vijest o smrti “Ekselencijinoj”, pišući ponajviše o njegovim vrlinama i malo o njegovim manama. Svi su isticali njegov stvaralački duh.

⁶⁹ N. Gradi, *Il poeta ed il genio della terra*: 29. “Opet ugleda / u taj tren uzvišen, svog / dragog Gruža obale strme i mile, / i ukazahu mu se blagoslovljeni maslinici Omble i Malfija, brenskih vinograda. / Potom, na spomen tih mjesta znanih, / sjeti se i vatrenih poljubaca / u tihim noćnim satima izmijenjenih / na mjesečini; i bijela lika / najljepše žene što mu se ukaza; / voljene žene s onu stranu vremena, / koju već duga ljeta pokriva / crna zemlja na Dančama”.

Potom mu je ime palo u zaborav. No Muze, sjećajući se kako je on u mladosti na njihove žrtvenike prinosio svoje vijence, svoj ljubavni pjev, svoje cvijeće i božansku ambroziju, došle su se pokloniti njegovoj sjeni koja luta, sišavši *nei freddi Regni*, na čijem ulazu vlada strašna tišina vječnosti i mira.

Gradijev pjesmotvor, prema tome, u potpunosti odražava autorov romantičarski poetski nazor na svijet. Tom sentimentalnom i bolećivom ukusu sasvim je primjeren mjesečarski krajolik, priča o davnoj mladenačkoj mrtvoj ljubavi, tema smrti uopće. No, autor je i sam u sebi nosio neki prirodni mu pesimizam i sklonost sjetnim raspoloženjima koja će, uslijed osobnih životnih tragedija što će ga zadesiti, s vremenom sve više prevladavati u njegovoj poeziji. Stoga i knjiga *Il poeta ed il genio della terra* odiše nekom iskrenom autorovom tugom, leopardijevskim pesimizmom i razočaranošću. To je djelo u kome se, u nedostatku čvršće fabulativne osnovice, kontemplira o smislu umjetnosti i života. Duboko se i predano razmišlja o stvarnim dometima poezije. Premda se iz posvete dala naslutiti stanovita, iako bojažljiva crta domoljubnog ili čak političkog angažmana, sadržaj knjige to posve opovrgava. Umjesto o tome, Gradi će prije svega opisivati stanje vlastita duha i svoje intimističke preokupacije pretpostaviti bilo kakvom javnom pragmatizmu.

Stoga to i ne može biti djelo koje promiče pjesnički motiv *geniusa loci*,⁷⁰ poglavito ne onu riječkoga urbanog tipa, već predstavlja autorov intimistički pjesnički dnevnik. Rijeka se, štoviše, u knjizi nigdje izrjekom ne spominje niti se iz bilo kakve, čak ni najmanje aluzije dade naslutiti da bi njen autor imao kakve veze s tadašnjim riječkim, talijanskim ili hrvatskim kulturnim krugom. Djelo je to čovjeka kome će Rijeka, očito, biti tek usputna životna postaja. Uostalom, nemamo nikakvih dokaza o tome da je (ili, je li uopće) postiglo kakav odjek kod tadašnje čitateljske javnosti. Svakako je moralo biti registrirano, ali o tome nemamo nekih pouzdanih dokaza. Isto tako, čini nam se malo vjerojatnim da su ti Gradijevi *poveri canti* bili tekstovi namijenjeni uglazbljivanju.⁷¹

⁷⁰ *Papirnati grad / Città di carta. Talijanska književnost Rijeke u XIX. i XX. stoljeću / La letteratura italiana di Fiume nell'Ottocento e nel Novecento* (pr. A. Pužar). Rijeka: Edit / ICR, 1999: 421.

⁷¹ *Papirnati grad / Città di carta*: 421.

Posljednje riječke godine

Godinu dana po objavljivanju riječke knjige stihova, Gradijevi su dobili prinovu u obitelji. Dana 15. travnja 1865. krštena je u Rijeci Magdalena Friderika, kći Nikole de Gradija i njegove supruge Magdalene de Pozza. Stanovali su tada na adresi *Gubernium Vicus*. Kao krsni kumovi pojavljuju se *Matthias Gradi consigl. i. r. in pensione et Friderericus eq. Thierry advocatus*, a obred je obavio mjesni župnik Ivan Fiamin.⁷² Iz toga možemo zaključiti da je Gradi bio u prisnijim prijateljskim odnosima s poznatim riječkim odvjetnikom i gradskim zastupnikom Federicom vit. Thierryjem. Drugi pak kum, Mato Gradi, "kraljevski savjetnik u mirovini", vjerojatno je bio Nikšin otac.

Početak svibnja 1865. godine, po nalogu državnog odvjetništva na čijem se čelu nalazio Nikša Gradi, bio je premetnut stan profesora Šime Ljubića u Rijeci, "a u isto su doba zaplienili i odmeli njegovo istom dotiskano djelo s naslovom: 'Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske' u tiskarni Mohovića. Okrivljen je § 8. pėrvoga diela te knjige, koji govori o sadašnjem stanju glagoljice kod Jugoslavjanah."⁷³ O tom slučaju izvještava i zagrebački *Naše gore list* kratkom notom: "Djelo profesora Ljubića na Rieci 'Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske' konfisciralo je ondješnje državno odvjetništvo, i to, kako pripoviedaju, radi nekijh stvari u § 8. gdje se govori o glagoljici. Šteta velika za našu književnost!"⁷⁴

Prema pisanju *Narodnih novina*, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* "od profesora Sime Ljubića u Rieci bijaše, kao što je prijavljeno, uzapćeno dėržavnim odvietnićtvom. 'Domobranov' dopisnik iz Rieke javlja o tećaju same stvari, da je izviestitelj g. Kavić predložio u sjednici 1. svibnja, da se tužba dėržavnoga odvietnika proti toj knjizi zabaci, nu da je na dugotrajno zahtievanje tog odvietnićtva sudbeni sud dozvolio, neka se obtuženi Ljubić opet pozove u svėrhu obširnijega raztumaćenja okrivljenih izrekah, a to je dne 13. pr. m. i učinjeno, te priobćeno dėržavnom odvietnićtvu radi mnienja i predloga. Dne 1. lipnja učinio je dėrž. odvietnik svoj predlog, ali je sudbeni stol na predlog Kavićeva zamienika, prisjednika g. Kōmleya, zabacio tužbu dėrž. odvietnićtva, te je dozvoljena prodaja konfiscirane knjige, premda je dėrž.

⁷² *Nicolaus de Gradi kr. Procurator ad Tabulam jud. Con. et Magdalenae de Pozza (Matićna knjiga krštenih Rijeke*, upis od 15. IV.1865. godine, Fond matićnih knjiga, 275 (K 4) 434, DAR).

⁷³ »Iz Rieke.« *Narodne novine* 105 (8.5.1865).

⁷⁴ *Naše gore list*, Zagreb, 5/14 (15.5.1865).

odvjetnik Gradi (niegda prijatelj g. Ljubića i talianski pjesnik) uložio priziv na najviše mjesto, koje će konačno riješiti tu stvar.”⁷⁵

Dana 27. rujna 1865. godine Nikša Gradi, zajedno s Ivanom Hergešićem, bio je krsni kum Julija Franje Lánče, sina riječkog zatvorskog čuvara (*custos carcerum*) Julija Lánče i Pauline rođ. Miloš. U matičnoj knjizi vlastoručno se potpisao kao Nikša Gradi *procurator regis*.⁷⁶ Nekoliko dana kasnije, pred županijskim tribunalom u Rijeci održana je konačna rasprava u predmetu teškog grabežnog umorstva, za koji je bio okrivljen tridesettrogodišnji zidar Matija Paladin iz Novog Vinodolskog. Rasprava je obavljena pod predsjedništvom Anselma Šepića i Nikše Gradija, tada u svojstvu državnog odvjetnika i dvorskog komornika (*procuratore di stato e ciambellano*). Prisjednici su bili poznati političar Avelin Čepulić, Josip Blažić, F. Kavić i P. pl. Keömley. Optuženi Paladin osuđen je na doživotni zatvor u kaznionici Ilava kod Bratislave (*Pressburg*).⁷⁷

Dana 26. siječnja 1867. Gradi je ponovno kum na krštenju, ovaj put zajedno s odvjetnikom Adolfom Gotthardijem. Radilo se o Franu (Nikoli Ivanu) Grgureviću, sinu pomorskog kapetana Bože Grgurevića i njegove supruge Katarine rođene Belinić. U rubrici predviđenoj za kumove ponovno se, umjesto na talijanskom ili latinskom, upisao na hrvatskome jeziku: “Nikša Gradić komornik N(jegovog) A(postolskog) V(eličanstva).”⁷⁸ Naime, u to je vrijeme, uz naslov državnog odvjetnika, imao i počasnu titulu carskog i kraljevskog komornika (*ciambellano*).

Nikšina supruga Magdalena donijela je 7. prosinca te 1867. godine na svijet sina Rafa Božu Mariju (*Raphael Natalis Maria*), koji je kršten idućeg dana u stolnoj crkvi u Rijeci. Tom su prigodom kumovali Gustav Pauletić (*Gustavo Pauletich*), zastupnik društva *Lloyd-Pauletich* i Marija Debona. Obred krštenja obavio je kapelan Fabijan Širola. U to vrijeme, obitelj Gradi stanovala je u *Via Stefano* br. 474.⁷⁹

⁷⁵ »Ogledalo književne poviesti jugoslavjenske.« *Narodne novine* 131 (9.6.1865).

⁷⁶ *Matična knjiga krštenih Rijeke*, Fond matičnih knjiga, 275 (K 4) 435 (1864-1867) (DAR).

⁷⁷ Paladin je 29. prosinca 1864. godine oko šest sati uvečer, na cesti za Selce, željeznim mlatom napao i usmrtio Jurja Kabalina, Ivana Peričića i Mariju Zoričić. Žrtvama je ukrao novac i nekoliko pari opanaka. »Dibattimento.« *Giornale di Fiume* 1/39 (30.9.1865).

⁷⁸ *Matična knjiga krštenih Rijeke*, Fond matičnih knjiga, 275 (K 4) (DAR).

⁷⁹ *Matična knjiga krštenih Rijeke*, Fond matičnih knjiga, 275 (K 4) (DAR).

U čitaoničkom godišnjaku *Dubrovnik Gradi* te godine objavljuje pjesmu *Tintoreto i njegova šćerca* (1867, 403-407, s autorovom bilješkom), nadahnutu životom glasovita talijanskog slikara. U toj romanci “pesnik suptilno iznosi jednu lepu istoriju slavnog mletačkog slikara 16 veka, Tintoreta, koji je imao kćer jedinicu. Bila je ona i umetnica, pa je pozvana jednom u kraljevske dvore. Ali ne htede ostaviti kuće svoga oca, radi čega se uda za jednog mletačkog zlatara. Ali tu mlada umrije. Otac ju mrtvu naslika, a zatim se zbog velike žalosti okani slikarstva, i posle kratkog vremena od bola umre. Pesa je puna osećanja plastike koja provejava kroz svaki stih.”⁸⁰

Bilo je to već doba burnih političkih previranja. Tadašnja županijska uprava, koja je formalno još bila u hrvatskim rukama, sve teže se odupirala secesionističkim težnjama riječkih *ungareza*, koji su razvili veliku političku agitaciju, organizirajući bučne ulične demonstracije i pridobivajući za svoje ideje većinu domaćeg građanstva i pučanstva. Bilo je samo pitanje vremena kada će riječki *corpus separatum* ponovno postati dijelom mađarske države.

Krajem 1868. godine, nakon stupanja na snagu hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojoj Rijeka postaje glavnom lukom Ugarske, prilike u gradu iz temelja će se izmijeniti. U novim političkim okolnostima i Gradi, koji nije iskazivao osobitu lojalnost prema novim ugarskim vlastima i njihovu namjesniku Csehu, ostaje bez svoje dotadašnje službe. Prema pisanju *Novog Pozora*, “Nika Gradića, državnoga odvjetnika kod ovdašnjega kr. Sudbenog stola, stjeraše u mir, jer im bijaše premalo Magjar”.⁸¹

Čini se da Gradi uistinu nije pokazivao velikih simpatija za Mađare, jer u svom kasnijem programatskom članku »Nešto o našim stvarima« piše: “I Magjari prem da ih odsijev nekadašnje sile još prevarno obasijava i opija, zalud sebe i drugoga obmanjuju. Ponovljenju Magjar-Orszaga duh vremena prosvjeduje. Nijesmo, fala Bogu! u punom srednjem vijeku, pa da nije sada moguće da čopor Atilinih nasljednikâ, budi baš hrabar i duhovit koliko mu drago, metne za dugo pod kopito, svojih Azijatskih kobilâ, slobodu i pravo plemenâ i narodâ.”⁸²

⁸⁰ Safet Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.« *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva*, Beograd, 16/8 (1936): 718.

⁸¹ »Iz Hrvatskog primorja u listopadu 1868. A što se komu dogodilo...« *Novi Pozor* 343 (4.11.1868): 15.

⁸² N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 578.

Boravak u Kotoru

Nakon odlaska iz Rijeke, Nikša Gradi je radio kao sudac u Kotoru, gdje je ostao do umirovljenja, punih petnaest godina. Ondje ga je zapravo odvela, kako sam priznaje u pjesmi posvećenoj pokojnom prijatelju i rođaku Medu Puciću, "zavist podlih dušmana".⁸³ U toj gorkoj aluziji krije se vjerojatno pravi razlog, koji će dovesti do njegova privremenog umirovljenja, a potom reaktiviranja i premještaja na novu sudačku dužnost u Kotor. Za razliku od prethodnog razdoblja njegove karijere, kada se nalazio u središtu političkih previranja, preseljenje u Boku kotorsku značilo je za nj prelazak u svojevrstu izolaciju. Bio je to sada činovnički život u malom provincijskom gradiću, udaljenom od glavnih kulturnih središta Dalmacije. Osim što je bio daleko od glavnih društvenih zbivanja, nedostajalo mu je ondje razgovora i prijateljskog druženja. Ta gluha tišina ispunjavala ga je nemirom i trajnim nezadovoljstvom. Osjećao se nesretno, neadekvatno, isprazno i pomalo bespotrebno. U toj samoći on, međutim, iako zdvojan zbog svoga nezavidnog samotnog položaja svojevrstna izgnanika iz vlastite domovine, umirovljenika prije mirovine, i dalje pokušava sudjelovati u intelektualnom životu svoga vremena.

Usporedo sa sudačkom službom, uključuje se i u rad lokalne kotorske čitaonice, koja prvenstveno promiče južnoslavenske interese, a nastavlja i s povremenim književnim djelovanjem, pišući uglavnom prigodne ili satiričke stihove. Vesela kozerska šaljivost njegovih ranijih književnih pokušaja sada će ustupiti mjesto ozbiljnom razmišljanju i izrazito kritičkom odnosu prema stvarnosti. Umjesto vedre ironičnosti, sada se sve više mogu osjetiti tonovi gorke podrugljivosti. Sada mu je osobito stalo do razotkrivanja društvenog "licumjerstva" i moralne pokvarenosti. S krajnjim prezirom on promatra kako mnogi ljudi njegova vremena odbacuju tradicionalne moralne vrijednosti i vrline, gubeći iz vida stvarne nacionalne probleme, ističući uvijek u prvi plan tek uske osobne interese.

U godišnjaku *Dubrovnik, zabavniku štionice dubrovačke*, Gradi tako objavljuje polemičku pjesmu *Tartuf XIX. vijeka*,⁸⁴ u kojoj satirički progovara o nekim saborskim narodnim zastupnicima.⁸⁵ Naslov nije slučajno odabran. Riječ je, dakako, o Tartuffeu, tipu licemjera i prividnog pobožnjaka u istoimenoj

⁸³ »Medu Puciću.« *Slovinac* 5/30 (1882).

⁸⁴ *Dubrovnik, zabavnik štionice dubrovačke* 4 (1876): 82-88. Potpis: Nikša Mata Gradića.

⁸⁵ *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova, II*: 53.

Molièreovoj komediji, kojega rese prividna pobožnost, hinjenje, pretvaranje, lažna svetost i licemjerstvo.⁸⁶ Dubrovčanima je inače lik *Tarta* bio vrlo dobro poznat još iz prijevoda dubrovačkoga senatora Marina Tudizića, koji je početkom 18. stoljeća bio jedan od pobornika književnih “frančezarija” i obnovitelja tradicije dubrovačkog kazališta na hrvatskome jeziku. Evo kako pjesnik započinje svoju političku rugalicu:

*“O Tartufe! Radujem se tebi
Gdje te narav rijetkom nadari,
Blaga mati, nozdara oštrinom:
Pače hrt ti mahom naučeni
Hitro zgagjaš otkle vjetar duva,
Te se mudro preobući umiješ
Kako zeman traži.”*⁸⁷

Poput Giustijeva *Gingillina*, i ovaj hrvatski licemjer iskazuje nevjerojatnu prilagodljivost i prevrtljivost. Gradi ga ironično pozdravlja i želi mu dobrodošlicu nakon njegova ponovnog “uskrsnuća” među žive. Živahnost opisa podupiru brojni detalji njegova vanjskoga izgleda (klobučina, štapić, cigara). On je istinski “junak našeg doba”, koji umjesto starih pobožnjačkih, propovijeda moderne liberalne ideje. Uime tobožnje jednakosti i slobode, on napada ili relativizira univerzalne vrijednosti morala, vjere, ljubavi, braka i države:

*“Sretnog nam vijeka!
Da što imaš, zove te lupežom:
Brak je njemu gadna zajednica;
Anarhija vlada ponajbolja,
A bespuće putovanje divno,
Pa se fali da daleko ‘e prodro
Silnim umom, i glupost prezire
Starog doba.
Izjela ga crna
Tama jednom!”*⁸⁸

⁸⁶ Slične je tematike i njegova posljednja objavljena pjesma pod naslovom *Licemjerstvo, bezobraznost huda* (*Glas Crnogorca* 23 (1894): 27, tiskano ćirilicom).

⁸⁷ *Dubrovnik, zabavnik štionice dubrovačke* 4 (1876): 82.

⁸⁸ *Dubrovnik, zabavnik štionice dubrovačke* 4 (1876): 84.

Gradi u svoju satiru unosi i neke elementa vlastita životnog iskustva, čime dobiva na uvjerljivosti i sretno obogaćuje svoj pjesmotvor. Pri kraju pjesme, neposredno prije glavne poante, nailazimo tako i na ovakvu zanimljivu životnu sličicu, nastalu očito na temelju autorovih sjećanja iz studentskih padovanskih dana:

“Tako u Padovi
Još se sjećam, često neoprani
Seljak dogje: gazi po svečevom
Plaho trgu, nešto na ramenu
Nosi sprtve s obe dvije strane
Vitog štapa: jabukam je jedna,
Druga kruškam prepuna, on: ljudi! –
Podvikuje – oj! ko će jabukâ,
Ko krušakâ?”

Potom slijedi konac pjesmi, u kojoj se jasno ogleda glavna autorova poruka:

“A i ti Tartufe
Tom vještinom okolo birača
Previjaš se da i stranputice
Proturaš se kako do sabora,
Gdje je adet dušam trgovanje
Već odavna.
Tuj je tebi mjesto
Kano vuku sred obilnog tora.
Ima negje ledena palača,
Srećna naša zemlja što te ima,
Blago nama, gdje nam Bog udieli
Sve takovih gledati junakâ
I od takih čekati spasenje!”⁸⁹

U zadarskom pravničko-upravnom časopisu *Pravo*, koji je izdavao Anton Simonić, Gradi iste godine objavljuje raspravu *O sudu i nezavisnosti sudaca*.⁹⁰ O sadržaju i uspjehu te rasprave o ključnom problemu tadašnjega sudstva sam autor, s neskrivenim razočaranjem, kasnije piše: “Predmet, da i ništa drugo,

⁸⁹ *Dubrovnik, zabavnik štionice dubrovačke* 4 (1876): 87-88.

⁹⁰ *Pravo* 4/42 (1876): 161-178; Vjekoslav Maštrović, *Jadertina croatica*, II. Zagreb, 1954.

bijaše neizmjernog domaha; diraše čisto u najosjetljiviji živac društvenog sustava. Same mane što se vjerojatno mogahu u takoj raspravi povući, bijahu dovoljnim povodom da ih naši uzor-pravnici temeljito poprave, i da svojim sugrađanima podijele bolju i zdraviju nauku. Imadijasmo, fala Bogu, presjednika prizivnog suda, koji svake g. bere 9000 f: sedam prizivnih savjetnikâ i jednog predsjednika zemaljskog suda, koji se svi tovljahu u bijelome Zadru na ljutom znoju i na čast našega puka, što od njih čeka i pravde i pravne pouke. Imadijasmo suviše u našoj zemlji tri presjednika okružnih sudovâ, i ove dakako u istu svrhu masno plaćene, pa mnogo drugih pravnikâ ugodno namještenih. No kako su se ponijeli? Svi bez iznimke mukom mimoigjoše moju bijednu raspravicu, kô da se njih ni ticala nije. Što bi rekô na slični pojav onaj grbavi Tersites, koji lajaše neprestano na silne junake te predvogjahu ratoborne Ahivce pod oholim mirima Troje, da bi se megju nama na život povratio? On nebi više lajao zanago, no videć, iza toliko prevratâ, mjesta divnog Ahilevsa i bogosličnih Atrejidâ zamijenjena sa svojom grbavom unučadi, radosno bi tro jednu ruku o drugu, u slatkoj nadi, da će i on do brzo u našoj srećnoj zemlji postati bud civilnim namjesnikom, bud kakvim savjetnikom dvorskim za najmanje.”⁹¹

Dok je službovao u Kotoru, Gradija je zadesila velika obiteljska i osobna tragedija: smrt dvojice voljenih sinova. Budući da je prema svojoj djeci uvijek osjećao silnu privrženost i nježnost, predstavljajući inkarnaciju voljenog oca i kućnog starješine starinskoga kova, to će na njegovoj duši ostaviti neizbrisiv trag tuge koji ga neće napustiti do posljednjih dana njegova života. U pjesmi posvećenoj tom strašnom događaju on pokazuje veliku jakost svojih čuvstava i uzvišenost misli. On plače za izgubljenim sinom koga su vile odnijele u svoje perivoje:

“Tu on s nama u kolo se hvata
 Sluša pjesme naša u jezera,
 On se kupa, po livadam bere
 Neven-cvijeće; pa ko leptir laki
 I on leti da leptire stigne
 Zlatokrile, te tako spokojno
 Baba svoga i majčicu čeka.”⁹²

U to vrijeme ponovno započinje suradnju sa zadarskim političkim novinama *Narodni list*, koje od 1876. izlaze samo na hrvatskom jeziku. Gradić se odlučio

⁹¹ N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 578.

⁹² Prolog dramatičnoj pjesmi iz stare srpske istorije (S. Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.«: 717).

na slanje svojih pjesama u spomenuto zadarsko glasilo nakon stanke od punih četrnaest godina. Riječ je o sljedećim, uglavnom prigodničarskim naslovima: *Stevo* i *Narodnom pjesniku Jovu Sundečiću* (XVI/1877, br. 40, str. 2, prva pjesma posvećena je sinu, a druga prijatelju Jovanu Sundečiću), *Plevna* (XVII/1878, br. 7, str. 1, povodom glasovite pobjede ruske vojske nad turskom kod Plevna u Bugarskoj), *Sastanak u Berlinu* (XVII/1878, br. 28, str. 1-2, povodom Berlinskog kongresa), i *Manel, Techel, Fares* (odlomci jedne pjesme, XIX/1880, br. 16, str. 1).⁹³

Suradnja u Slovincu

Pod konac sedamdesetih godina, nekoliko je dubrovačkih intelektualaca "narodnjaka", u nastojanju da pridonesu hrvatsko-srpskoj slozi uz pomoć jednog književnog glasila, odlučilo pokrenuti novi časopis *Slovinc*, s priložima pisanima latinicom i ćirilicom. Pokretač časopisa i tvorac ideologije novog dubrovačkog "slovinstva" bio je jezikoslovac i književnik Luko Zore, gorljivi Srbin-katolik koji, usprkos tome, neće pristupiti Srpskoj stranci, ostavši u redovima narodnjaka i kao zastupnik u bečkom Carevinskom vijeću.⁹⁴ Prvi broj spomenutog glasila pojavio se 1. svibnja 1878. godine. Zalažući se za zajednički hrvatsko-srpski naziv nacionalne pripadnosti, zemlje i jezika, njegovi su osnivači sam naziv ovako tumačili: "Ako nastaje pitanje kako ćemo nazvat zemlje Slovinske jednom riječi kao što Italijani zovu svoju 'Italia'. A kako inače nego 'Slovinija'? Kako narodnost abstraktno i konkretno? 'Slovinstvo'. A kako jezik 'Slovinski'".⁹⁵ Ta nacionalnointegracijska ideologija predstavljala je zapravo zakašnjelu mješavinu nekih ilirskih ideja i slovinstva stare dubrovačke književnosti. Tako zamišljeno političko slovinstvo nekritički je izjednačavalo dva kontekstualno i vremenski posve različita oblika identifikacije, te prvenstveno odražava šire kulturnojezične aspiracije Dubrovčana.⁹⁶

Premda je tada zbog svoje službe još uvijek izbivao iz Dubrovnika, Gradi je svesrdno prihvatio programatske zasade "slovinstva" i postao stalnim suradnikom novog dubrovačkog časopisa. Prvenstveno je publicirao kraće

⁹³ V. Maštrović, *Jadertina croatica*, II: 259.

⁹⁴ Stjepan Čosić, »Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća.« *Dijalog povjesničara - istoričara*, Zagreb, 3 (2001): 51-65.

⁹⁵ I. Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*: 149.

⁹⁶ S. Čosić, »Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća.«: 51-65.

lirske pjesme s patriotskom tematikom ili različite prigodnice. Tako već u prvom godištu časopisa objavljuje pjesmu u formi narodnog deseterca *Nikšina molitva* (1/1878, 11, 165-166). Ovi stihovi pripadaju vrsti domoljubne lirike u kojoj se opjevava politički program *Slovinca* koji se zdušno zalagao za bratsku slogu i suradnju među tadašnjim južnoslavenskim narodima. Tako i Gradi u spomenutoj pjesmi "moli Boga" da prekine krvnu razmiricu između Rusa i Poljaka, te da on "u mir svede Hrvate i Srbe"⁹⁷: "Ti koj možeš sve što hoćeš Bože / Ti prekini krvnu razmiricu / Izmedj braće Rusa i Poljaka." Malo dalje u tekstu iste pjesme pjesnik uzdiše pozivajući Boga da posreduje u hrvatsko-srpskom mirenju. Kako bi stihove učinio prihvatljivijima širem čitateljskom krugu, on će čak i ime lirskog subjekta poistovjetiti s vlastitim, osobnim imenom.⁹⁸

U toj ovećoj pjesmi Safet Burina prepoznaje "tihu molitvu Bogu, koja odaje jednu odista finu poetsku dušu, rođenu u čistini iskrene istinite poezije. Ima u toj lepoj pesmi odraza tihe rezignacije što šumi životom pesnika koji u duši mnogo pati. Ima tu i jedna nota snažnog pesimizma koji je kao hladni val zapljusnuo tu rezigniranost pesnikova života. Pesimizam taj pojačava se kad pesnik moli Boga da ga 'prislusha' kako će mu reći sav svoj bol, svu svoju nervnu diskordanciju, jer ga on iz detinjstva opkoli tugom i 'vjenča sa nesrećom'. I ta nota pesimizma, jakog i izražajnog, neosporno je jedna spontana emanacija dubokog samopregora i samožrtve, kad on ostavlja sebe, svoj život, 'svoj raj' samo da vidi svoje umrlo dete i majku, kao i združenu braću Slovene, a najpre Hrvate i Srbe. Ova lepa pesma nema savršenu estetsko-umetničku stranu; forma je ispod sadržine; to je njegoševska dubina u izvesnim detaljima, koja čini da se gotovo ne oseti prijelaz iz onog očajnog krika za izgubljenim sinčićem u tihu molitvu za spas otadžbine koja treba da se stvori (...) I u tom zaboravu molitve, on, uvjereni katolik dubrovačke plutokratije, jedan od poslednjih patricija eks-republike, pledira za jednu veru, u jednom uspelom kontrastu: Ti si jedan (Bog) - što će nam do dvije / Puste crkve?.. Ima on ponekad dubinu Njegoševe poezije, vedrinu optimizma jednog teiste, koja zadivljuje; ima poteza koji frapiraju kontrastima, idejom, dubinom: Ti premudrost - ja slabo stvorenje! / Nije stvoru s Bogom se suditi: /Tvoje pravde tvoje i milosti /Sve su nama, sve staze otajne, / Nedohitne.. Odista, kao da čitamo vladiku Radu. I gotovo cela pesma je takova. Možda je ovde pesnik 'Gorskog vjenca' imao udela. Ali i kad bi to bilo, pesnik 'Nikšine molitve' bio bi pravi istinski pesnik. Jer savršeno

⁹⁷ N. Ivanišin, *Dubrovačke književne studije*: 46.

⁹⁸ Nikola Ivanišin, »Značajke lirike u časopisu "Slovinac".« *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 2 (1953): 376-377.

uspelo imitovati genijalnog pesnika-filozofa koji je gotovo nemoguć za imitovanje, i to potpuno sve proosećati, znači biti u stanju evocirati slična osećanja snagom velikog pesnika.”⁹⁹

Na stranicama *Slovinca* publicirao je i veći broj prigodnih pjesama posvećenih prijateljima (*Popu Jovi istom prigodom*, 4/1881, 2, 48) ili rođacima (*Medu Puciću*, 5/1882, 465-466). Prva prigodnica bila je sastavljena povodom imendana Jovana Sundečića, Gradijeva vrlo bliskog prijatelja s kojim se upoznao za službovanja u Kotoru. Pjesnik Jovan Sundečić (1825.-1900.), rodom iz Golinjeva kod Livna, bio je pravoslavni svećenik. Školovao se u zadarskoj bogosloviji, gdje je kasnije bio profesor. Kao svećenik, službovao je u Peroju, Žegarju i Skradinu. Od 1874. živio je u Kotoru od mirovine kneza Nikole (kojemu je bio osobni tajnik) i ruskoga cara. Sundečić je uređivao brojne časopise i bio vješt stihotvorac, premda neoriginalan eklektičar, moralist, didaktičar, bez pjesničke i umjetničke snage. On je, prema Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji*, bio “pohvalan primjer najizrazitijeg srpskohrvatskog pisca, koji nikad nije dijelio srpsku od hrvatske književnosti.”¹⁰⁰

Pjesnik Jovo Sundečić, “poznati zagovaratelj sloge između Srba i Hrvata”,¹⁰¹ u ideološkom je i političkom pogledu zastupao istovjetna gledišta kao i Nikša Gradi. Nije nemoguće da je upravo pod Sundečićevim utjecajem Gradi stao strasno zagovarati slogu između Srba i Hrvata u interesu zajedničke dobrobiti i budućnosti na slavenskome Jugu. Obojica su bili aktivni članovi *Slavjanskog doma* (nekadašnjega *Casina*) u Kotoru, gdje su se sastajali i družili zajedno s ostalim mjesnim domoljubima. Na imendan Jovana Sundečića, 18. siječnja 1881., članovi spomenute udruge, predvođeni tadašnjim predsjednikom Lovrom Burićem, priredili su posebno slavlje. Pod prozorima njegova stana prvo je svirala vojnička muzika, darovan mu je prigodni lovorov vijenac s natpisom “Pjesniku uzajamnosti slavjanske J. Sundečiću 1881. Kotor”, a naposljetku su mu Pavo Kamenarović¹⁰² i Nikša Gradi pročitali i darovali svoje prigodne

⁹⁹ S. Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.«: 716-717.

¹⁰⁰ *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV (ur. S. Stanojević). Zagreb, 1929: 549-550.

¹⁰¹ »Gradska kronika.« *Crvena Hrvatska* 1/37 (17.10.1891).

¹⁰² Pavao Božov Kamenarović (1821.-1908.), pomorski kapetan i narodni pjesnik. Isticao se u narodnoj borbi, osobito protiv “autonomaša” (talijanaša), stekavši tako velike zasluge za buđenje narodne svijesti u Boki kotorskoj. U Dobroti je u više navrata obnašao čast općinskog načelnika, narodnog zastupnika bokeljskih gradova u dalmatinskom saboru. Bio je ljubitelj narodne knjige i dobar narodni pjesnik. Većina njegovih pjesama su prigodnice (*Zaslužni i znameniti Hrvati* 925-1925. Zagreb, 1925: 126).

stihove, tiskane potom u dubrovačkom *Slovincu*. Za razliku od Kamenarovićeve pjesmice *Jovu Sundečiću*, objavljene na latinici, Gradijeva prigodnica *Popu Jovu* otisnuta je na ćirilici.¹⁰³

Druga spomenuta Gradijeva prigodnica sastavljena je nakon preminuća njegova dugogodišnjeg bliskog prijatelja i rođaka Meda Pucića. Za razliku od pjesme sastavljene o imendanu Sundečićevu, koja je prilično neinventivna i gotovo banalna, ova potonja daleko je uspjelija i sadržajno bogatija. Premda pisana u tradiciji narodnog deseterca, pjesma je duboko prožeta duhom stare dubrovačke književnosti, kao i autorovim iskrenim nadahnućem. Pucić mu je, naime, bio oduvijek veliki osobni i literarni uzor. Osim toga, bio je i od njegove svojte, te su se u brojnoj obitelji Pucićevih s njime najviše ponosili. Medo se već odmalena, kaže Gradi, “vjerio s krasotom”. Obraćajući mu se s osobitom nježnošću i prisnošću (Moj Medo), on započinje svoju tužbalicu riječima “iz ustâ tvojijeh tecijahu / Slične rosi pramaljetne pjesme. / Jošter romon tih pjesama divnih / Razl’jega se; a, sred noći gluhe / Kada mjesec sve okolo hladnom, / Rekao bi, svjetlošću cjeliva / Narav čarnu, stare razvaline, / Gdje god putnik, vas samotan luta / Po Konalu ispred Dubrovnika, / Jal’ po Gružu, jal’ po Župi pitnoj, / Divnih pjesmâ romonu se čudi, / Te ih sluša, pa zaludu blagi / Želi obraz vidjeti pjesnika / Kom iz vruće duše izletiše...”¹⁰⁴

Posve romantična slika samotnog putnika koji po mjeseci obilazi stare dubrovačke perivoje i starine očito je vrlo draga piscu ovih stihova. Pronalazimo je već na kraju pjesničke fantazije *Il poeta ed il genio della terra*, a na stanovit način i u kasnijoj pjesmi *Dubrovnik putniku koji mu dohodi u posjete*. Pa i sam se Gradi uvijek osjećao pomalo kao gost i namjernik u gradu koji je toliko volio, upravo radi čestih promjena svojih životnih postaja.

Slijedi opis Pucićeva vječnog počivališta na legendarnom dubrovačkom Mihajlu.¹⁰⁵ Slika prijateljeva svježeg grobnog humka, oko kojega žalosno uzdišu njegovi rođaci, među kojima poimence spominje i svoju suprugu, Pucićevu bratučedu Madu, zvuči vrlo osobno i iskreno proživljeno. U ovom slučaju pokazuju se točnima i posve opravdanim riječi glasovitog talijanskog povjesničara književnosti Francesca De Sanctisa, koji veli da “muza čini

¹⁰³ »Javna zahvala.« *Slovinac* 4/3 (1881): 48.

¹⁰⁴ »Medu Puciću.« *Slovinac* 5/30 (1882).

¹⁰⁵ Pucić je pokopan na starom groblju na Mihajlu 30. lipnja 1882. uz velike počasti. O ugledu i poštovanju koje je uživao u svoje doba najbolje govori podatak da je prigodom njegove smrti spjevano desetak prigodnih tužbalica i objavljene su dvije studije o njegovu djelu (K. Bakija, *Knjiga o Dubrovniku 1849.-1852*: 144).

rječitom tišinu grobova, a živi na groblju traže utjehu i nadahnuće”.¹⁰⁶ Netom preminuo prijatelj, blizak rođak i Gradijev književni suputnik svojim odlaskom pogađa ga do same srži njegova bića. Od svega je ostala tužna samoća hladnoga groba prema kojemu se i sam, iscrpljen životnim nevoljama, sjetan i melanholičan, sve više stao primicati. *Sic transit gloria mundi*.

Budući da je čitava pjesma vrlo osobno intonirana, Gradi će u nju unijeti i elemente vlastita životnog iskustva. Prilika je to da iskreno prozbori o svojoj usamljenosti u Kotoru, zamislivši razgovor između sebe i planine Lovćena, mitskoga mjesta i Njegovševa posljednjeg počivališta:

“Oj Lovćene! oj planino gola!
 Na podnožju tvome od kamena
 Pošto zavist podlih me dušmanâ
 Pribi, svakog razgovora liši;
 Ti si srcu mome osamljenu
 Sred nevolje teške omilio,
 Pa me s tobom pobrati nevolja.
 Oj Lovćene! oj pusta planino!
 Ti sve znadeš, e obnoć duhovi
 Na tvom bilu vazda se sastaju
 I o svemu vode razgovore,
 Ti mi kaži, visoka planino,
 Što mi biva od rogjaka moga
 Milog Meda? krasna ugodnica
 Dali koja, u nebesnom stanu,
 Udes ljuti njem´ zam´jenila,
 Što no divne žrtve umjetnosti,
 On bez braka, na grešnoj si zemlji,
 Sveg živova, od srca poroda
 Ne ostavi?”¹⁰⁷

Znakovito je da se niti jedan od sedmorice muških potomaka ugledne vlasteotske obitelji Pucić nije ženio. Govorilo se tada da je tome razlog njihova želja da im potomci ne budu siromašni austrijski podanici. U tom pogledu zanimljivo je i pismo što ga Valtazaru (Baldu) Bogišiću iz Zagreba 13. siječnja

¹⁰⁶ F. De Sanctis, *Povijest talijanske književnosti*: 624.

¹⁰⁷ »Medu Puciću.« *Slovinac* 5/30 (1882): 465.

1890. upućuje Kosto Vojnović: “Dobro ti došlo mlado ljeto. Najveća želja koju ću ti, dragi Balde, tom zgodom iznijeti (ako mi dopuštaš kao starome prijatelju) jest da bi se još dok si na vrijeme oženio, te napao za svoje stare dane u obitelji mir, njegu i ono zadovoljstvo koje samoća i svijet nemogu nikada dati. Na to sam pomislio kad sam prošlih praznika vidio grobove bezživotne i živuće naših prijatelja, Meda i Nika jur umrlih, Rafa umirućeg, Marka na krocunami, a Nika maloga mumifikana. Glavna im je bila pogreška i uzrok svih zala što se nijesu htjeli oženiti, i tim sebi i Dubrovniku nanijeli veliku nenadoknadivu štetu, koju valjda kasno oplakuju”.¹⁰⁸ Nikšina supruga Made Gradi ujedno je bila posljednji ženski potomak dubrovačkog roda Pucića.

No, vratimo se “nadgrobju” spjevanom u slavu pjesnika Meda Pucića. Nakon Gradijeva pjesničkog vapaja Lovćen planini, usred tamne noći ukazuje mu se nebična prikaza staroga orla. Ta drevna ptica, koju u svojim grbovima ponosno ističu mnoge europske carske kuće, predstavlja se kao “orô iz kuće Nemanjine”. On Gradiću donosi glase s onoga svijeta o pokojnom rodaku, odnedavno stanovniku vječnih nebeskih dvorova. Pucić sada ondje boravi u društvu svojih slavni dubrovačkih prethodnika - Giorgija, Gradića, Restija i Gondola. No, tamo su i “Lermontov, Mickiević i Dante”, koje je Medo duboko cijenio i obožavao. Gradi posebno ističe Pucićev boravak u Beogradu, gdje je bio odgojitelj mladoga srpskog kralja Milana “koj pomladi orla Nemanjićâ”, nastojeći obnoviti slavu staroga carstva.

Nasuprot tom nebeskom blaženstvu i miru, Gradi postavlja jad i bijedu tadašnjeg povijesnoga trenutka, gdje je “na visoke ludost podignuta”, gdje vlada “bludnost, laža, podlo licumjerstvo”. Junaštvo i krepost zamijenio je kukavičluk, jagma za zlatom i moralna pokvarenost. U toj dolini plača, u tom “Adu” nema mjesta vrlinama ni istinskim ljudskim vrijednostima. Jedino je pravi pjesnik izdignut iznad te opće nesreće:

“Sred množine no bićâ živućih,
Nježne žrtve sam će se sjetiti
Pjesnik pravi, taj veličanstveni
Lugjak, koga Vile okruniše
Da bez mita, bez ulagivanja,
Vječne pravde presude umrlim
Sve navješta slobodno na zemlji.

¹⁰⁸ I. Perić, *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*: 156.

Neće nigda njemu falit kletve
 Kad gdje podlu ugleda pobjedu,
 Štedjet neće milosne riječi
 Netom vidi golemu nesreću,
 A nadasve da je krepost krasí.
 Ti nam, Medo! to učini svegjer,
 To nam učini divnim nadahnućem,
 Pa će zato pjesme ti življeti
 I Cvijeta spominjat se tvoja
 Dok nestane spomena Slovenom
 I narodno slovo ne izumre.”¹⁰⁹

Nažalost, Gradijeve riječi u kojima proriče besmrtnost Pucićevim stihovima pokazale su se pretjeranima. On, koji je za svoga života bio vrlo cijenjen i slavljen kao književnik, past će u zaborav. Njegovo djelo *Cvijeta*, što ga među brojnim suvremenicima hvali i Gradi, postat će tako tek dijelom dubrovačke književne povijesti.

Godine 1882. Gradi na talijanskome jeziku objavljuje i prigodnu pjesmu posvećenu caru Franji Josipu I., u listu *Katolička Dalmacija*. Posluživši se motivima narodne pjesme *Kraljević Marko ukida svadbarinu*, preuzete iz zbirke Vuka Stefanovića Karadžića, Gradi piše dramsku pjesmu u tri čina *Kosovka djevojka* (*Slovinac*, 1884.). Pjesmu je prije toga poslao na uvid don Ivanu Stojanoviću, moleći ga da je pregleda i dade svoje kritičke opaske. Stojanović je rukopis potom proslijedio uredništvu *Slovinca*.¹¹⁰ U istome listu Gradi još objavljuje pjesmotvore *Mladi Dubrovčanin* (6/1883, 17, 27), *Fornarini Rafail* (6/1883, 23, 253), te *Strašna osveta na glavnom krvniku* (7/1884, 15, 236).

¹⁰⁹ »Medu Puciću.« *Slovinac* 5/30 (1882): 466.

¹¹⁰ U pismu upućenom Ivanu Stojanoviću iz Graza, datiranom 13. kolovoza 1883., ovako objašnjava i najavljuje njen nastavak: “Na temelju pako jedne od narodnih Vukovih pjesama, već sastavih dobar dio dramatičke pjesme; pa netom ova bude dovršena usudiću se da je vama pošljem, da mi vrh nje priobćite savjesno i otvorite vaše cienjene opaske, e je ne bi nikako htio dati na štampu bez čistoga računa, i niko bi mi bolji od vas mogô u tom poslu koristiti”. U pismu od 3. studenog iste godine Gradi šalje već gotov rukopis spomenutog djela: “Velika vam fala na liepu vašu pjesmu latinsku. Kao nekakvo budi baš i slabo uzdarje, vam šaljem moju *Kosovku djevojku*, te vas molim da je predate, ako vam se učini da ima kakve vrjednosti, ‘Slovincu’; pa da preporučite i nastojte da bude štampana, ako je moguće, bez štamparskih pogrešakâ, jer inače bilo bi bolje po nju i po me da leži u miru na vašemu ili na mojem stolu. Želio bi *što prije* znati što će te biti u tom pogledu učinili, a sad da ste mi zdravo i veselo.” (Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«: 20).

U pjesmi *Mladi Dubrovčanin* autor progovara o potrebi čuvanja tradicionalnih vrijednosti. Stihovi su napisani u Grazu i Gradi ih je poslao svome šurjaku Marku Puciću da ih uruči prof. Luki Zori za *Slovinca*.¹¹¹ Očito je da su njegove sugestije i savjeti upućeni najmlađoj dubrovačkoj generaciji. Umjesto da slušaju sirenski zov novoga vremena, iza kojega se zapravo krije licemjerje i koristoljublje, on im preporuča da ostanu privrženi svojoj vjeri i obitelji, čuvajući svoje bogato pradjedovsko nasljeđe. U osam kitica ove vizualno i ritmički vrlo zanimljive pjesme, izmjenjuje se deseterac sa šestercem, te ponavlja isti refren “Dubrovčanin mladi”. To pjesmi daje osebujan ugođaj i neku posebnu zaigranost. Jasnoća misli i jednostavnost svakako su bili prilagođeni mladom čitateljskom naraštaju. Iz nje zrači neki iskreni optimizam, inače toliko rijetko prisutan u drugim Gradijevim stihovima: “Spomen starih otačestva danâ / U srcu dubokom / V'jerno čuva; plemenitih sanâ / Pun zanosa, okom / Smjelim gleda na budućnost zornu / Dubrovčanin mladi.”¹¹²

Pjesma *Fornarini Rafail*, objavljena u *Slovincu* na ćirilici, nadahnuta je talijanskim slikarom Rafaellom Santijem.¹¹³ Pjesmicu je napisao u Grazu i poslao je preko svoga šurjaka Rafe Pucića uredništvu *Slovinca*. Autor sam za nju ustvrđuje da je nastala “po izgledu Ovidijevi Heroida”.¹¹⁴ Čini se da je poput svoga suvremenika Vida Vuletića Vukasovića (“Rafailo i Fornarina”), kao jedan od predložaka mogao koristiti i djelo Alearda Aleardija (1812.-1878.), talijanskog pjesnika *risorgimenta* rodom iz Verone. *Fornarina* (Pećarica) bila je navodno slikareva ljubavnica i model o kome se nekoć mnogo pisalo.¹¹⁵ U pjesmi se Rafael, ili kako Gradi piše “Rafailo”, obraća “sred tmina” svojoj

¹¹¹ Vidi pismo I. Stojanoviću od 15. lipnja 1883. godine (Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«).

¹¹² *Slovinac* 6/17 (1883): 271.

¹¹³ Rafael Santi (1483.-1520.), učenik Perugina, rodom iz Umbrije. Znameniti talijanski renesansni slikar.

¹¹⁴ Vidi pismo I. Stojanoviću od 13. kolovoza 1883. godine (Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«).

¹¹⁵ Pišući o njegovim rimskim portretima H. Wölfflin ustvrđuje: “Rafael je slikao malo portreta žena, a napose nije zadovoljio radoznalost kasnijih pokoljenja o tome kako je izgledala njegova Fornarina. Prije su i ovdje pozajmljivali od Sebastiana (del Piomba), i razne su lijepe žene koristili kao Rafaelove i navodili ih kao njegove ljubavnice, kao što se zbilo s mladom Venecijankom u Tribuni i s takozvanom Doroteom iz Blenheima (Berlin): u posljednje vrijeme nastojimo biti oprezniji, te smatramo da je samo Donna Velata (Pitti) koja je siguran Rafael ne samo model sikstinske madone, nego da je to i idealizirani portret toliko tražene Fornarine. Prva veza je očigledna, a za drugu barem govori stara predaja. ‘Fornarina’ iz Tribune (1512), prosječna venecijanska ljepotica, svakako nadvisuje berlinsku Doroteu.” (Heinrich Wölfflin, *Klasična umjetnost*. Zagreb: MH, 1969: 82).

voljenoj i u najboljoj maniri starih hrvatskih petrarkista naziva je “vilom”. Stihovi su to prožeti ljubavnom žudnjom i nekom neobičnom čežnjom za ljepotom. Služeći se osmercem gundulićevskoga tipa, autor oblikuje neobičnu mješavinu narodnoga stila (“Đe si mila, đe si moja?”) i starog artističkog ugođaja minulih književnih epoha kakav je već bio svojstven drevnim Dubrovčanima. Otmjenost, elegancija i virtuoznost Gradijeva stiha ponekad zrači nekom vedrinom “što se rađa u tišini jedne rezignacije”,¹¹⁶ u kojoj se pjesnik uspijeva dovinuti i do viših sfera:

“Oh besmrtnost! - kruna sjajna
Eto čelo moje krasi,
A nje otsjaj ljupko zlati
Tvoje dušo divne vlasi.
Bože! Bože! - na daleko
Viđu krasni danak sjaje:
Moja zemlja već se budi,
I za dugim snom, ustaje.”¹¹⁷

Preporod koji umjetnik sluti garniran je romantičnom slikom rimskih ruševina na mjeseci, gdje se ponovno susreće dvoje zaljubljenih:

“Naše sjeni zaljubljene
Tad, pod lucim kolosea,
Sretnuće se, združiti će ih
Otačestva svet´ idea
A na sjaju mjesečine
Otajni će brak se svezat,
Đe ljepoti će umjetnost
Adamantni prsten predat.”¹¹⁸

Nasuprot toj posve spiritualiziranoj ljubavi prema ženi i svome narodu, pjesma *Strašna osveta na glavnome krvniku* odiše nekom profinjenom i otmjenom ironijom.¹¹⁹ Premda naslov čitatelju sugerira neku ozbiljnu temu, Gradi zapravo na neobičan način iznevjeruje takva očekivanja, jer govori o nečemu što nije primjereno zvati “krvnikom”. Riječ je, naime, o jednom starom

¹¹⁶ S. Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.«: 717.

¹¹⁷ »Fornarini Rafail.« *Slovinac* 6/23 (1883).

¹¹⁸ »Fornarini Rafail.« *Slovinac* 6/23 (1883).

¹¹⁹ »Strašna osveta.« *Slovinac* 7/15 (1884).

venecijanskom ogledalu, nabavljenom još za mladih dana u Mlecima, i to za "silu blaga". To dragocjeno antikno zrcalo on čitavoga života ljubomorno čuva u najljepšoj sobi svoga stana. No, zašavši u godine, pjesniku se više ne sviđa promatrati u njemu svoje oronulo i naborano lice prekriveno sjedinama. Ojađen i nesretan, jer ga podsjeća na ljepotu i mladost kojih više nema, on u jednom trenutku šakom razbija svoje zrcalo, nazivajući ga "krvnikom" i "izdajnikom". I premda mu je ruka krvava, on ne osjeća bol, jer je uspio izvršiti osvetu na svom starom suparniku. U toj refleksivnoj i filozofskoj pjesmi osjeća se ton leopardijevskog pesimizma.¹²⁰

O Gradijevu pjesničkom radu, koji je danas uglavnom posve zaboravljen, izricane su tek oskudne i letimične primjedbe. Već su suvremenici njegov literarni rad vrednovali premalo ambicioznim i pretežito prigodnim. "Ukusne primjere dade u mnogo spisa", ustvrđuje Ivan Stojanović, "na primjer 'San' jest živuća satira sadašnjoj mladosti; 'Smrt sina mu Steva' jest ubav pathos; 'Kosovka djevojka' sa svijem pogriješkama uzorni dram; 'Spravljenice' jest komedija štampana na Cetinju i zaslužuje da je i zapadni Slavjani uzpoznaju i u Zagrebu, gdje se sad vari, gotovi i pripravlja dojuča obrazovanost ovijeh zemalja najveće, kako govori profesor Leger svojijem Francuzima, iza kako već propane Dubrovnik 'depuis la chute de Raguse'. Razgovor vlastelina Antuna sa sinom Markom čini ti se kao da ga je Alfieri na pero izgovarao: / Ko te naučio / Da je tvoje očinstvo? Da š njime / Ti po volji možeš odregjivat? / Ništa / Svoga nemaš, ti si vlasnost moja, / Pa ja isti, ko druga vlastela / Veličanstva Dubrovnika svi smo / Robovi / Ali to je robovanje sjajno. / ... / Ko bi običaje zgazjo naše / Njega bi zatekla / Smrt potajna, a niko ga nebi / Mrtva plako, osim majke možda / I to samo krijući sa stidom."¹²¹

U monografiji o Dalmaciji u hrvatskoj književnosti, Vinko Lozovina tek kratko zamjećuje: "Među 'Slovinčevim' pjesnicima iskazao se boljim od ovoga Kaznačića (Ivana, op. I. L.) Nikša Gradi nekojim svojim sastavcima u desetercu, među kojima je i njegova dramska pjesan 'Kosovka djevojka'"¹²²

Pretežna većina Gradijevih stihova danas ima uglavnom dokumentarno značenje kao svjedočanstvo duha i ukusa onoga vremena. U nekim pak njegovim stihovima ponekad ipak možemo osjetiti iskrenije proplamsaje, poglavito u onima koji su posvećeni gradu pod Srđem. U lijepome sonetu *Dubrovnik*

¹²⁰ S. Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.«: 717.

¹²¹ I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

¹²² V. Lozovina, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*: 247.

putniku koji mu dohodi na posjete, objavljenom u *Dubrovniku* (br. 2/1893) godinu dana prije njegove smrti, Nikša Gradi poručuje:

“Slavnog grada iz ulice stare
 Iz daleka, putniče, kad dođe,
 Nemoj pazit na današnje kvare,
 Misli samo na sjaj koji prođe.
 Puk mu jadan, sve dušmanske dare
 Poput hljeba spasonosnog glođe,
 A ne vidi da dušmani šare
 Da ga svaka sreća mimoide.
 Groblje pusto, on ti kaže sada
 Veljih ljudi, i poštene suze
 Malog broja pri općemu sramu.
 Al se sjeti da se mačeš hramu
 Gdje mah, za čas, ludilo preuze
 A kroz suze da prodire nada”

Riječi te kao da predstavljaju neku vrst pjesnikove duhovne oporuke. Slavni Dubrovnik, nekoć slavan “veljih ljudi”, poštovan među narodima, danas je “groblje pusto”. Umjesto nekadašnjeg sjaja, u njemu nema ničega doli bučnih i besmislenih političkih prepirki. Unatoč tome, pjesnik koji duboko žali i srami se radi toga, ipak na kraju izražava nadu da će u budućnosti svi nesporazumi biti prevladani.

U vrtlogu politike i ideologije

Tijekom 1883. i 1884. godine Gradi je živio u Grazu. Iz tog je austrijskog gradića izmjenjivao korespondenciju sa svojim prijateljem don Ivanom Stojanovićem (1829-1900), prevoditeljem, publicistom, pripovjedačem i propovjednikom-filozofom.¹²³ U prvom pismu, datiranom 4. svibnja 1883. u Grazu, Gradi piše Stojanoviću:

“Časni gospodine! / Netom primite ovaj list, rjeti ćete vjerojatno: nuti vraga! odkle ovo? ja nepoznam nikoga u Gradcu. Pa dobro, ako vi nepoznate nikoga

¹²³ Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«: 2-3 (pet pisama iz Graza 1883. i 1884.).

u Gradcu, ja sam baš tu i ja vas poznam ne samo, no želim doći s vama u nešto tijesniji dodir. Kazati ću vam zašto i kako, pa se nadam da ćete mi oprostiti i zadovoljit su više tu moju vruću a nevinu želju. Neznam da li se toga sjećate, ali nazad nekoliko godina, pokojni me Bepo Bona biaše vama predstavio u Rieci. Nalazeć se zatim u Kotoru, vigjeh često vaših pisma Slovincu, te počeh vas cieniti, što kod mene znači barem isto kano biti vam odan. Budući pak ostavio carevu službu i preselio se u Gradac, gje sad boravim na miru, da mi se mozdani sasvim ne razblute, s pustoga mirovanja; odlučih baviti se osobito narodnom knjigom za ono malo danâ što mi Bog udieli. Ali u tome, kô u svaćemu, treba prijatelja, treba svijeta; pa pri takoj nuždi, pomislih odmah na vas, te eto me k vama.”¹²⁴

Na temelju toga može se zaključiti da su se Gradi i Stojanović upoznali u Rijeci dubrovačkoj nekoliko godina prije toga, posredovanjem markiza Josipa (Bepa) Bone (Bunića), dubrovačkog vlastelina i književnika koji je u međuvremenu preminuo. Gradi je poslije toga službovao u Kotoru, odakle će slati svoje tekstove i čitati priloge iz dubrovačkoga *Slovinca*. Napustivši “carevu”, odnosno, austrijsku državnu službu, Gradi je privremeno preselio u Graz. Svoje duge umirovljeničke dane i obilje slobodna vremena nastojao je tada prikratiti baveći se ponajviše “narodnom knjigom”, odnosno, čitajući djela starijih dubrovačkih pisaca. Kako je s nekim želio podijeliti svoja razmišljanja, odlučio se pismeno obratiti svome sugrađaninu Stojanoviću, kojega dotada nije prisnije poznao, ali je čitao njegove publicističke priloge. Otuda proizlazi tolika Gradijeva obazrivost u obraćanju svome adresatu.

Prema mišljenju Nikole Ivanišina Stojanović je bio “jedan od najučenijih i najčudnijih Dubrovčana svog vremena”. I on je bio ogorčen na hrvatskosrpske trzavice, boreći se za slovinski program i braneći Vukova načela o jeziku. Nekako u isto to doba dolazi do postupnog Gradićeva preobraćanja od narodnjaka slovinske orijentacije do takozvanog Srbina-katolika. Nije isključeno da će se to dogoditi upravo uz Stojanovićevo posredovanje, koji je smatrao da su Dubrovčani po vjeri rimokatolici, ali po jeziku i po porijeklu Srbi. Evo kako tu postupnu Gradićevu ideološko-političku i kulturno-etničku konverziju objašnjava povjesničar Ivo Perić:

¹²⁴ Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«. Za ovu informaciju zahvalan sam gospođi Ingrid Pavličević iz Znanstvene knjižnice u Dubrovniku, koja me upozorila na spomenuta pisma objavljena u *Dubrovniku* i poslala mi njihove preslike.

“Utjecaj Srba-katolika u Dubrovniku bio je sve prisutniji u društvima (kao npr. u Dubrovačkom radničkom društvu, u Dubrovačkoj gradskoj muzici, u Narodnoj štionici), koja su svojedobno – uglavnom iz političkih razloga – bili osnovali narodnjaci. Videći potpuni neuspjeh dubrovačkog slovinskog pokreta i sve jači razmah dubrovačkih Srba-katolika, dotadašnji narodnjak slovinske orijentacije, Nikša Gradi, koji još nije želio da se svrsta ni među Hrvate, ni među Srbe, zalagao se, umjesto slovinskog, za jugoslavensko ime, pod kojim bi Hrvati i Srbi, kao Jugoslaveni, postigli jedinstvo i postali jači (Nikša Matov Gradi, ‘Nešto o našim stvarima’, Slovinac, br. 36/1884, 584). Osvrćući se na Srpsku stranku, on je isticao da su u njoj pravoslavci i da im se ‘pridružilo nekoliko katolika’. Pobijao je težnje te stranke da u njezinim redovima bude što više katolika. Upozoravao je da pravoslavci samo ‘prividno’ primaju katolike na ‘lijepe u svoje jato’, i to samo zato ‘da protivnike oslabe’, ali da ih ‘neće nikad, ter nikad primiti za prave Srbe’, jer da Srbi povezuju narodnost s vjerom i pismom (ćirilicom). Iako je tako pisao, Gradi se i sam, razočaran oportunistom Narodne stranke, ubrzo zatim priklonio Srpskoj stranci i proglasio Srbinom-katolikom”.¹²⁵

Prema mišljenju Stjepana Ćosića, dubrovački “srbokatolički ideolozi devedesetih godina predstavljali su novoosvijesteno dubrovačko nacionalno srpstvo modernog tipa”.¹²⁶ Ovaj pokret zasnovala je skupina gimnazijskih profesora, odvjetnika i pripadnika dubrovačke vlastele, koji će svoje ideje uspjeti presaditi na dio tadašnje mladeži. “Vođe i ideolozi srbokatoličkog pokreta u Dubrovniku bili su Vice Adamović, Mato Gracić, Vlaho Matijević, Antun Pugliesi i Miho Vachetti, a podupirali su ih profesori Dubrovačke gimnazije Pero Budmani, Stijepo Castrapeli i L. Zore, te katolički svećenik dum Ivan Stojanović i potomak stare vlastele N. Gradi.”¹²⁷

Nikša Gradi se zbog svoje političke i kulturne djelatnosti kojom se otvoreno stavio u službu srbokatoličke ideologije, morao suočiti s velikim brojem oponenta i ideoloških protivnika, prvenstveno u redovima hrvatskih narodnjaka. Prema mišljenju Safeta Burine, “njegova nacionalna svest, srpska najpre, a onda široko jugoslovenska i slovenska, nije nikako bila oportuna u ono vreme, ali je i pored toga on dobio onako visoke položaje. Njegov slovenski karakter

¹²⁵ Ivo Perić, *Mladi Supilo*, Zagreb: Školska knjiga, 1996: 29.

¹²⁶ S. Ćosić, »Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća.«: 51-65.

¹²⁷ S. Ćosić, »Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika potkraj 19. stoljeća.«: 51-65.

bio je nepomućeno čist i nepokolebljiv ma da mu je sa svih strana nuđeno i davano sve što bi ćovek u ųivotu mogao poųeleti, naravno sve s izvesnom tendencijom. Do zadnjeg svog daha on je ostao čist i nićim neokaljan, a njegova duša neodoljivo svetla. Svojom erudicijom, ućenošću i vitalnošću prodirao je napred, i bez ikakva nametanja on se uspeo visoko. U društvu je bio inter primos, a svoje nacionalno Vjeruju manifestovao je na svakom koraku i u svakoj prilici. Ovu stranu njegova karaktera najbolje osvetljava 'Glas dubrovaćki', list uređivan u duhu ultrarevolucionara, ekstremnih nacionalista, kakav je bio sam. A ipak je on ostajao između Srba i Hrvata, i kao krajnji levićar na svakom koraku je nastojao da nađe sredinu kojom bi pošli i jedni i drugi, skupa, nerazdvojno zagrljeni."¹²⁸

Zanosi i razočaranja

Ujesen 1884. godine Nikša Matov Gradi, prešavši u stanje mira, vratio se u grad svojih slavniĳ i dićnih predaka te u njemu ostao do kraja ųivota. O tome obavještava *Slovinac* svoje ćitatelje: "Blagorodni g. Nikša Gradi, plemić dubrovaćki, bivši c. k. savjetnik tribunala, a naš veleućeni suradnik, sklonio se je sa svojom ćasnom porodicom na poćivanje u svoj rodni grad."¹²⁹ Kako je unatoć stanovitu animozitetu prema austrijskim vlastima ipak s vremenom stekao i uųivao povjerenje tadašnjih vladiniĳ krugova, za svoje je dugogodišnje sluųbenićeke zasluge za austrijsku drųavu odlikovan laskavom titulom "ćarskog i kraljevskog dvorskog komornika (*ćambelana*, ili u lokalnoj dubrovaćkoj varijanti *ćambrlana*) Njegovog Velićanstva Ćesara". Nakon umirovljenja, deset godina provodi u Dubrovniku, posvetivši svoje slobodno vrijeme knjiųevnosti i politici, kao i druųenju sa svojim malobrojnim još preostalim prijateljima. Dubrovaćki kronićar Josip Bersa ovim rijećima opisuje tog osebjnog, tada već osijedjela i pomalo onemoćala dubrovaćkog *gospara*:

"Raspredao je o knjiųevnosti, a vrlo rado i o moralnim pitanjima, vlastelin Nikša Gradi. Nije umetao u govor izvanredniĳ dosjetaka, niti je prekidao tuđi govor duhovitim upadicama, već je, kad je bila prilika, svoje rijeći oųivljavao onom finom ironijom, koja kao da oko tebe treperi i sijeĳa, a podrųava u razgovoru prijaznu sveųzinu. Nikša Gradi bio je savršen primjer starog dubrovaćkog *gospara*. Išo je malko pognut, nešto nakrivljene glave, oslanjajući

¹²⁸ S. Burina, »Jedan dubrovaćki pesnik XIX veka.«: 715-716.

¹²⁹ »Sitnice.« *Slovinac* 7/26 (1884).

se o štapić, kojega baš nije trebao, a pogledom odajući želju da među čeljadi sretno prijatelja, s kojim će zapodjeti razgovor, dok su prijatelji, koje je on tražio, uprav njega tražili. Ta gospar Nikša bio je nesravnjiv causeur; u njegovu društvu časovi bi brzo prolazili. Skepticizam, koji je u Dubrovčane usadilo neiščekivanje ma kakva dobra i koji se je obično pojavljivao bez prikrivanja i često s grubom otvorenošću, bio je u Nikšinu govoru doista neizostavan, ali u isto vrijeme jedva primjetljiv. Ugladeni ponos nije mu dopuštao, da ispovijeda tugu za svojim poniženim staležem, a skepticizam u dubrovačke vlastele i nije bio drugo nego gorak izliv uvrijeđene i nemoćne duše. U tom utančanom skladu u mislima i riječima bila je tajna njegova uspjeha u društvu i poštovanja, što ga je uživao.

Njegov književni rad nije velik: dvije drame i nekoliko filozofskih i satiričnih pjesama. Okušao se na talijanskom jeziku u humorističkoj književnosti. Može biti da plodu svega njegova rada nedostaje više puta nužne umjetničke ravnoteže i dobro promišljena karaktera. Kad je zarana napustio državnu službu – jer je nije trebao – i upregnuo se u književni posao, rekao je i on: 'Deus nobis haec otia dedit', jer je taj posao smatrao za prosto plandovanje, za zabavljanje duše. Svakojako je šteta, što nijesu štampom izišli prijateljski razgovori između Nikše Gradi i Franja Markovića o Sorgovoj i Mažuranićevoj dopuni 'Osmana'. Nikšine drame i pjesme danas su zaboravljene. Nikšom Gradi nestao je posljednji dubrovački vlastelin pjesnik."¹³⁰

Prema mišljenju Gradijeva bliskog prijatelja don Ivana Stojanovića, "on je zadnji plemić 'comme il faut', živa slika staroga plemstva dubrovačkoga, i na očigled ginulo za našega života, to jest glede učevnosti i kulture (...) Toliko jaka i puna života bila je kultura njeka, koja se je zvala dubrovačka i o kojoj ne može imati ni pojma onaj, koji se je rodio iza polovine sadašnjega vijeka; da još u tugjemu mjestu taki Dubrovčani živjeli su samosami (...) S počitanjem dakle držimo na srcu spomen na čovjeka najzadnjega megju vlastelom ad amussim izobražena po starom kalupu, koji se je do smrti zabavljao čitanjem latinskijeh i talijanskijeh klasika, a uz to Vuka nikada ne poremetio, da 'il buon gusto' književnosti grčko-latinske obuče do savršenosti slavjansku formu; čovjeka, komu bi drago zabavljati se razgovorom i sadanjem mladosti. Kad bi obaznao za koga na glasu mlada baš učevna, ne bi zapustio da ga k sebi domota i pribavi."¹³¹

¹³⁰ J. Bersa, *Dubrovačke slike i prilike*: 292-293.

¹³¹ I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

Gradi se zalagao za zajedništvo južnih Slavena, smatrajući ih jednim narodom sastavljenim od više plemena. Uz Slavonce, Dalmatince, Dubrovčane i Bokelje vezivao je srpsko ime, pišući protiv hrvatskog državnog prava. Radi toga se, kao i radi ideje o vjeri kao o osobnoj odluci, sporio s Mihovilom Pavlinovićem, formalnim vođom Narodne stranke u Dalmaciji. Naime, još koncem 1884. godine Gradi je u *Slovincu* objavio svoj opsežan programatski članak pod naslovom *Nešto o našim stvarima*. Članak je potom tiskan i kao posebna brošura.¹³²

Tekst nedvojbeno posjeduje programatsko, odnosno, bolje rečeno, pučko-prosvjetiteljsko značenje, budući da su u njemu prvi put jasno formulirani glavni autorovi politički stavovi. Kao moto svojoj raspravi Gradi uzima navod iz djela crnogorskog književnika Šćepana Mitrova Ljubiše koji glasi: “Vrijeme je da se jednom otresemo starinskog samoživstva i da ugjemo u šire jato. Da se nijesmo lučili od svakoga, ponosili i osamili kao spuž u svojoj kori, ne bi nas tugjin pritiskivao i davio.”¹³³ U želji da “puku dalmatinskom” razbistri neka temeljna narodnosna i politička pitanja, Gradi se nastojao usredotočiti na ono što po njemu predstavlja glavni tadašnji zadatak svih južnih Slavena (Hrvata, Srba, Bugara i drugih slavenskih naroda) – ujedinjenje. Jer, ukoliko se to ne dogodi, smatrao je, oni će neizbježno propasti i odreći se vlastite budućnosti. Ostanu li mali, razjedinjeni i međusobno posvađani, bit će zauvijek lakim plijenom moćnijih i bogatijih naroda kojima su okruženi.

Već u jednoj ranijoj raspravi¹³⁴ Gradi ukazuje na neophodnu potrebu da se Austrija kao carevina “uredi na jednoj osnovi slobodnog sojuza megju narodima što u njoj živu”. U toj zajednici naroda, osim Nijemaca i Mađara, ključnu ulogu trebaju imati slavenski narodi. Upravo uz podršku i svesrdnu potporu južnih Slavena ona će, prema Gradiju, dobiti mogućnost da postane modernom europskom velevlašću i carstvom na Istoku (*Österreich*). Isto tako, uz pomoć njemačke prosvijećenosti i uljudbe, slavenski narodi, ukoliko bude poštivan duh liberalizma i istinske parlamentarne demokracije, imaju u takvoj državi lijepu i vrlo izglednu perspektivu.

Treći dio Gradijeve rasprave posvećen je stvarnoj, praktičnoj politici u Dalmaciji. Ondje, kako zapaža autor, već od mletačkog doba postoji dvojnost između potalijančenih gradova i čisto slavenskih selâ. Govoreći o posljedicama

¹³² N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 577-584.

¹³³ N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 577.

¹³⁴ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884).

austrijske uprave u posljednjih dvadesetak godina, pisac zapaža postupne pozitivne promjene. Zahvaljujući dalmatinskim zastupnicima u Zadru i Beču postignut je vidljiv napredak na mnogim područjima, premda još uvijek ima mnogo značajnih problema koji nisu riješeni: “Jezik nam gospoduje po učionicama; nije, kô nekad, po uredima progonjen; ako i obrt i trgovina nijesu kô što bi trebalo podignuti; ako još nemamo željeznica koje bi nas vezivale sa svijetom, i ako ih dobijemo stoprv čim se počme putovat sigurno i po zraku; ako nam je osobito sudačka uprava, kojom smo se razmjerno negda dičili, sad skoro sva pokvarena i nevaljala; to sve imamo zafaliti ne samo nesreći što nas je malo, no još više krivici onih koji tu očevidnu nesreću ne razumiju, pa mješte da je umanje, sve rade kako bi je umnožili.”¹³⁵

Nakon tih općih uvida u društvene prilike Dalmacije, Gradi prelazi na pregled aktualne političke scene kojom dominiraju tri glavne struje: Autonomna stranka, Hrvatska stranka i Srpska stranka. Govoreći o dalmatinskim autonomašima, Gradi iznosi sljedeću kritičku opasku: “Sastavi se glavno iz mutnoga taloga što za sobom pusti u Dalmaciji kobna i već odavna pokvarena Mletačka vlada; robova Njemačkom tobož ustavovjernom ortakluku u Beču s podrazumljenim uvjetom da njoj robuje slavenska većina u Dalmaciji, kô što nekad voljno robova vlasteli Mletačkoj a u istu svrhu; na svojoj zastavi upisa: ‘mi ćemo ispod ruke postrizati, a na tvoje ime, babo!’ primi u naručje kô mile posinke potalijančene birokratske Janjičare, te joj se rado pridruže da s njom dijele i osiguraju najmasnije agaluke; da joj bude Meka i Medina izabra birokratski Zadar, uze kô mjerilo jedino svake veličine poznatu široku ulicu (calle larga), pa pri tom mjerilu sudeć i odveć prostrane sadašnje nam zemaljske granice, poplaši se kô vrag od krsta svakog združenja sa susjednim i srodnim zemljama, tim više da i bez toga krvavo se znojila da na koji način uzdrži preoteto i nezakonito prvenstvo.”¹³⁶ Zahvaljujući usponu Narodne stranke, koja dobiva većinu u zemaljskom saboru, autonomaši su doživjeli veliki poraz te otada zapravo samo politički vegetiraju. Prema Gradijevoj ocjeni ta stranka je toliko oslabila da “joj se već mogu pripravljat samrtnice svijeće”.

Nažalost, početni uspjesi i ushićenja u djelovanju Narodne stranke uskoro su zasjenjeni međusobnim sukobima, iz kojih su potekle dvije frakcije, ili “nedonoščeta”, kako ih zove Gradi: Hrvatska stranka i Srpska stranka. “Prva bi željela da se združimo sa Hrvatskom, i dotle ne dâ joj se ništa zamjerati, ali

¹³⁵ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884): 580.

¹³⁶ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884): 580.

se kaza odviše zanesena za Zvonimira i nekadašnje Hrvatske kralje, za stari Hrvatski ustav; Dalmaciju čitavu zazva Hrvatskim zemljištem, šće da se Hrvatska pruži ča do nje starih granicâ na Balkanu; sanjâ o nekakvoj Hrvackoj koja bi imala podčinit sebi sve zemlje na Balkanu, pa Kranjsku i Štajersku donju.”¹³⁷

Priče o drevnim hrvatskim kraljevima prema Gradiju su puke opsjene koje u njemu izazivaju duboku i ozbiljnu sumnju. Takvim himeričnim pričama, smatra on, današnji dalmatinski puk ne bi trebao odviše vjerovati. Te stare veličine odavno više ne postoje niti na njima valja graditi narodnu budućnost. Pridruženje Hrvatskoj drži, doduše, korisnim i dobrodošlim, ali tada još uvijek preuranjenim činom. Prije toga treba poraditi na moralnom, ekonomskom i političkom razvitku. Pozivanje isključivo na hrvatsko povijesno pravo po njemu “nema razložita smisla, velika je sanjarija i prosti anakronizam.” Uostalom, tvrdi Gradi, “čitava Dalmacija, sa sadašnjim granicam nije nigda bila zemljište Hrvacko, pa i ako je to bilo nazad nekoliko vjekovâ do Neretve; taj historički naslov, sam po sebi, nebi imao više pravne vrijednosti od naslova po kom talijanski kralj Umberto bi mogao tražit drevnu Rimsku Britaniju od kraljice Aleksandrine Viktorije.”¹³⁸ Priznaje, međutim, da je ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom ipak moguće, jer su “obje napučene istim narodom”. Dakako, on pod pojmom istoga naroda ne podrazumijeva samo Hrvate ili Dalmatince, već i ostale južnoslavenske narode.

Pišući o Hrvatskoj stranci, Gradi nije mogao zaobići pitanje njena političkog prvaka don Mihovila Pavlinovića. Premda ga imenom nigdje ne spominje, na temelju predočena opisa jasno je da je riječ upravo o njemu. Evo kako Gradi prikazuje Pavlinovića u svojoj brošuri:

“Dosle opisanoj stranci pripada nesrećno jedan zbilja čestiti sin našega Slavenskoga puka. Priroda ga bogato obdari čeličnim značajem, velikodušnom ćudi, oštrom pameti a smjelosti rijetkom. On sigje sa Dalmatinskih brdâ, mlad se zapopi; putova po širokom svijetu, mnogo vidi, mnogo nauči, ali još više zadrži od prirogjenog mu kamena i brda; najrazličitija ponjatija iz raznovrsnih knjigâ skupa s načelim papinoga silaba na ključeve uzavreše u vatrenoj mu glavi, te iz nje prekipiše u ćudno patvorenu, šarovitu ćorbu. U strogo ograničenoj Hrvaštini ogleda jedini spas vjeri katoličkoj na slavenskom jugu, pa napisa neke zlokobne razgovore, po kojim Hrvati imali se dijelit za uvijek od Srbâ,

¹³⁷ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884): 580.

¹³⁸ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884): 581.

pa tim se strašno ogriješi proti zdravom razumu, pade do državnog bezumlja i do prave veleizdaje proti čisto narodnoj ideji. Toli daleko zaniješ strasti inače odličnog muža! S istog uzroka prem da u privatnom životu niko mu ne može što ozbiljna prigovarati, ipak se mora opaziti kako, u državnoj i književnoj borbi, često prekorači granice istinitosti i zamjenitog ćudorednog povjerenja, što tim biva pogibelnije što mu se to dogagja valjda nehote a da se sam ne osjeti. No zašto pomame i bruke? Katoličeskoj, kô pravoj i zbilja Božjoj vjeri, ne treba naših siromašnih majstorijâ ni da se održi ni da se širi; ovo je neposredni posao Svemogućega, koji zna, može i hoće najbolje ga voditi. Njemu pripomagati našim ništavim silama, bilo bi smiješnije i bezumnije no kad bi šćeli malim prstom uskoriti naravni tijek zemlje i svemira. Puštajmo dakle Bogu jakomu njegov vlastiti posô, a budi nam najžešća briga o sjedinjenju i koristi milog otačestva, pa nam vjera neće nigda doći sa domoljubljem u sukob. Eda bi ovo priznao i gori pomenuti popo. Tad bi se zanago povratio na srećna vremena kad u bratinskoj slozi sa poštenim Sundečićem putova kroz naše zemlje da svijest narodnu budi. Oh da jopet hoće upravit, na istinitu korist puka, svoju rijetku djelatnost i onu moćnu riječ kojom silno okreće dušama svoje braće; narod bi zafalan pregorio štetu što mu on nanese perom, te bi mu možda i sablazne razgovore oprostio!”¹³⁹

Unatoč međusobnim ideološkim neslaganjima koje stvaraju veliki jaz između njega i Pavlinovića, prema svom glavnom političkom protivniku on očito iskazuje duboko poštovanje. Između redaka je moguće podjednako tako raspoznati prastare antagonizme između dalmatinske urbane i ruralne kulture. Na jednoj je strani Gradi, ponosit i uglađen potomak stare dubrovačke vlastele, a na drugoj Pavlinović, tipičan dalmatinski Vlaj/Vlah, inteligentan, tvrdoglav i uporan poput većine ljudi iz njegovih brdovitih, golim kršem bogatih područja.

Kao odgovor na to Gradijevo pisanje, očito polemički izravno usmjereno prema njegovoj osobnosti, Pavlinović je u Prilogu br. 25. zadarskog *Narodnog lista* od 4. travnja 1885. objelodanio tekst naslovljen »O vjeri i politici«, tiskan potom i kao poseban separatan otisak. Dan uoči tiskanja spomenutog teksta, upravo na Veliki petak, Juraj Biankini upućuje Pavlinoviću pismo iz Zadra iznoseći sljedeće razmišljanje: “...Politička strana Vašeg odgovora Gradiju u velike mi se dopada. Ne toliko dogmatična. Čini mi se da su ove citacije preveć po starinskoj metodi izvedene, i da ste Vi mogli i imali od svoje strane zasiecat mu. U obće govor nije nego za ljude koji trijezno raspravljaju i znadu misliti.

¹³⁹ »Austro-Ugarska prama Rusiji.« *Slovinac* 7/2 (1884): 581.

Masa malo će razumiti dogmatične istine, a inteligenciji neprijaju. Stoga bi ja bio one strane letimice se dotakao, a drugu još više razvio...”¹⁴⁰

Pavlinović u spomenutoj brošuri poručuje učenom Gradiju između ostaloga i ovo: “Jezgra je bogoštovja vjera i ljubav: to su dvie krjeposti vrhunskog domašaja (...) Prođimo se mi u politici pustih nagađanja o budućnosti; a držimo se temelja prošlih i sadašnjih obstojnosti, da postignemo dijelom ono što nam je zakonom jur priznato.” Potom prelazi na osnutak srpske stranke u Dalmaciji, koja je po njemu nastala bezrazložno i bez ikakve etičke podloge, te je prema tome “golo odmetništvo”. Genezu tog odmetništva i vjerolomstva vidi on već godine 1861., dok su odcjepljenje i postanak “nove stranke” uslijedili 1877., a savezništvo s Talijanima i Nijemcima bilo je utvrđeno već 1879. godine.¹⁴¹ U *Narodnom listu* 1885. godine i dubrovački svećenik Antun Liepopili objavljuje povodom Gradijeve brošure žestoku polemiku pod naslovom *I gospar Nikša Matov*, koja također izlazi kao posebna knjižica. Liepopili, poput Gradija nekadašnji član dubrovačke Narodne stranke i budući pravaš, obračunao je sa svojim bivšim stranačkim kolegom i uglednim dubrovačkim *čambrlanom* zbog njegova prelaska na stranu pokreta Srba-katolika.

No, vratimo se Gradijevoj brošuri *Nešto o našim stvarima*. Nakon što je temeljito pretresao i kritičkim okom promotrio Hrvatsku stranku, on se pozabavio i “drugim nedonoščetom”, Srpskom strankom u Dalmaciji. Po njegovu mišljenju, ni ova se politička struja ne razlikuje mnogo od svojih dviju suparnica. “Ova doduše slabo misli, a krepko osjeća, služi se u pisanju ćirilicom, u zboru najčistijim od jugoslavenskih narječjâ. K njoj pripadaju osobito sljedbenici grčko-istočne vjere, koju pravoslavnom nazivlju, pa i ako se ovim pridružilo nekoliko katolikâ, prividno ih istočnjaci primaju na lijepe u svoje jato da protivnike oslabe, ali ih neće nikad ter nikad pripoznat za prave Srbe, a to što kod njih tobož pravih Srba, vjera i ćirilica posve sa narodnosti zamjenjuje. Ova stranka spominje sveg Dušanovo carstvo, i bitku na Kosovu, e još gleda svijet kroz pjesme svoje starodavne prošlosti, pa mori se čežnjom da tu prošlost povрати baš onakvu kakva je bila. U toliko ti pravi Srbi, odveć poplašeni, rad sujetnih i nerazboritih težnjâ naše mudre velehrvaštine, da tobož bolje sačuvaju svoje dragocjene svetinje t.j. vjeru, ćirilicu i čisto narječje, od braće se dijele, te tako enesmotreno odijeljeni, čekaju da po kakvome čudu

¹⁴⁰ Ante Palavršić i Benedikta Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, sv. 4. Split: HAS, 1962: 468.

¹⁴¹ Mihovil Pavlinović, *Povijest, ljudi, istina*. Zagreb: MH, 1978: 24.

knez Lazar se podigne iz groba, uskrsne Dušanovo carstvo, te uzev ih za bijele ruke, uvede ih u Prizren i posjedne za zlatnim stolom da tu bez muke i bez brige piju rujna vina sa devet Jugovićâ i Obilić-Milošem. U tome svemu, prem da nije malo, ni po jada: ima nešto i gorega! Da se potpuno obrane od strahovitih Hrvatâ naši Srbi izmisliše jednu kojoj nitko živ nebi se bio dosjetio; stupiše to jest u svezu sa strankom autonomašâ, zakletih krvnikâ naroda Slavenskog, i zavikaše svojim pouzdanim vogjom ćaću Bajamonti-a, koji se čudi i skoro sam sebi ne vjeruje da još ko na bijelome svijetu može ga cijenit politički živim. Krasne, plemenite stranke, ali u jedno i politički slijepe!”¹⁴²

Gledajući u cjelini, Gradi svakoj od spomenutih dalmatinskih političkih opcija nalazi ozbiljne zamjerke. Autonomaši su urbani talijanski ekskluzivisti, Hrvati zanesenjaci u svoje povijesno-državno pravo i slavne kraljeve narodne krvi, dok Srbi predstavljaju podjednako tako problematičnu opciju, zasnovanu na tradiciji junačkih narodnih pjesama, kosovsko-dušanovskoj državotvornoj mitologiji, pravoslavnoj vjeri i ćirilčkom pismu. No, između velikohrvatskog Zvonimira i velikosrpskog Dušana zapravo nema suštinske razlike, jer su jedan i drugi anakrone fikcije. Strančarstvo s jedne ili druge strane podjednako je isključivo, želeći istisnuti ostale etničke i kulturne entitete.

Pa ipak, za Gradija je najgora, protuprirodna i posve neprihvatljiva suradnja između talijanskih autonomaša i pripadnika Srpske stranke. To je nešto što on ni načelno ni moralno nije u stanju prihvatiti. I stoga se pokušava utješiti sljedećim razmišljanjem: “Pošto Srbi najbezumnijim korakom već ispuniše čislo svih mogućih im pogrešakâ, te nemaju uprav kud dalje da zabrazde; sva je nada da će se što prije osjetit i napokon vratit na ludo ostavljeni put bratinske sloge i zajednice narodne.”¹⁴³

Upravo taj “put bratinske sloge i zajednice narodne” između Hrvata i Srba predstavlja opsesivnu misao Gradijeva političkog djelovanja. On se i u svojim političkim raspravama i u književnim tekstovima često vraćao temi narodne nesloge, razjedinjenosti i međusobne svađe. U tome je prepoznao temeljni problem čitavog društvenog života, bez čijeg uklanjanja neće biti moguće ni dostići toliko željenu slobodu i ujedinjenje. Samo zajedničko jedinstveno uzajamno djelovanje jamčilo je konačno dostizanje stoljetnog političkog cilja svih slavenskih naroda: slobode i ravnopravnosti s ostalim suverenim narodima svijeta. Pri tome je pred očima imao primjere nedavnog narodnog ujedinjavanja

¹⁴² *Slovinac* 7/36 (1884): 581-582.

¹⁴³ *Slovinac* 7/36 (1884): 582.

Italije pod Cavourom i Garibaldijem, te Njemačke pod kancelarom Bismarckom, usprkos svim stoljetnim partikularizmima i političkim rascjepkanostima.

U zaključnom dijelu svoga razmatranja, posvećenog “našim stvarima”, odnosno, prijedlogu mogućeg rješenja južnoslavenskog pitanja u skladu s vlastitim postavkama, Gradi nudi vrlo razrađeno i poticajno antropološko razmišljanje, čime još jednom dokazuje širinu svojih pogleda, zavidnu obrazovanost i različitost svojih duhovnih interesa. Polazeći od racionalističke i prosvjetiteljske pretpostavke da je čovjek prvenstveno misaono biće, on iznosi sljedeću postavku:

“Čovjek, netom sam u sebe ugje razmišljanjem, nahodi se na velikom čudu. Po ragjanju, hrani i rasplodu nalik je posve životinji ne samo, no je bitno po čudi grabežljivo stvorenje, te spada skoro u najljuću zvijerad. Ta ljuta zvijerca ima sa druge strane u sebi nekakav sileni melem, nekakvu tajnu moć suprot joj priregjenoj otvori, a taj melem, ta je moć, čovječji razlog. Ona se ovim dovija do zbilja divnog pojma bezuvjetnog savršenstva, reda moralnog, dobrote, pravice; pa se zvijerskim nagonima i čudi opire sa melemom ljubavi iskrnje, a neumitnoj grabežljivosti postavlja nepomične granice sa zlatnim načelom da se svakome podate što ga uprav ide. Ali sporo, prem sporo otkriva se stoprv što koga zbilja ide, a još sporije progje takovo otkriće u živo djelo.”¹⁴⁴

U toj refleksiji o općoj čovjekovoj povijesti kao da naziremo Hobbesova načela, prema kojima ljudski razvoj neminovno počiva na principu *homo homini lupus*, odnosno, rat svih protiv sviju. No, čovjek nasreću posjeduje i ono drugo, svjetlije lice, težeći uvijek nekom pravednijem životnom uređenju. Potom nastavlja s primjedbom o novijoj europskoj povijesti:

“Do velikog Franačkoga prevrata življahu ljudi, prem ako znamenito izobraženi i uglagjeni, u tadašnjim državama kô da su u kakvom dobro uređenom stadu. Ovaj čuveni prevrat oslobodi pojedince od svake svevolje, te mu dade što ga je hodilo, a našem vijeku ostavi zadaću da i priznato napokon pravo narodâ odjelotvori. Ovaj stranom je izvrši, te tako postadoše prvo Italija pa Njemačka. Austrija kô država sastojeca iz više narodâ bijaše osobito pozvana da se duhu vremena prilagodi, i da postane izvršiteljicom glavne ideje tekućeg vijeka a to pod prijetnjom rasuća (...) Pa čim se u našem vijeku došlo do toga da javno mnjenje čitave Evrope shvaća načelo potpune ravnopravnosti svijeh narodâ kô što shvaća da su dva i dva četiri, nijednom državnom sustavu, koji

¹⁴⁴ *Slovinac* 7/36 (1884): 582.

bi se tomu načelu protivio nasilno, nema više drugog opstojanja. Nemogavši posve mu se otugjit, primi ga stranom i Austrija čim ga proglasi u osnovnom zakonu: odreče se od tadašnjeg posve sredotečnog sustava i stvori dualizam, kojim raspolovi carstvo, prizna narodna prava Magjarâ i Nijemacâ, te im podloži razne grane naroda Slovinskoga.”¹⁴⁵

Budućnost tog “naroda Slovinskog”, koji broji oko sedamnaest milijuna ljudi, Gradi prije svega vidi u austrijskoj federaciji naroda, ali samo ukoliko se budu dosljedno provodila zajamčena opća načela ravnopravnosti i suvereniteta. Umjesto tadašnjeg nepravednog principa, prema kojem su najveću slobodu posjedovali Mađari, a tek poslije njih Nijemci, dok su Slaveni ostali uglavnom zakinuti, potrebno je bilo, prema njegovu mišljenju, uspostaviti pravedniji sustav, prema kojem bi slavenski element postao ravnopravan partner a ne podređena narodna masa kojom se upravlja i čija se prava neprestance sputavaju, umjesto da se proširuju i još više nadograđuju, u skladu s potrebama novog vremena. Južni Slaveni, sa svoje strane, umjesto anakronih rasprava i besplodnih svada, trebaju napokon uvidjeti da napredak i boljitak mogu očekivati tek ako povežu svoje snage, a nikako ako djeluju samostalno i međusobno nepovezano. Unatoč različitim plemenskim imenima, usprkos razlikama u katoličkoj i pravoslavnoj vjeroispovijesti te odvojenim pravno-povijesnim tradicijama, oni su zapravo jedan “slovinski narod” pred kojim stoji velika budućnost. Njegovo vrijeme tek dolazi i u tome leži njegova povijesna prilika koju valja na najbolji način iskoristiti. Gradi je pristajao na postupno sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, ali pod uvjetom čuvanja srpskih narodnih posebnosti, te promicao ideju federativnog preuređenja Habsburške Monarhije i okupljanja južnih Slavena u posebnoj federalnoj jedinici. Pisao je i protiv ruskog imperijalizma, vidjevši u njemu više zla nego dobra.¹⁴⁶ Prema nekim izvorima, potkraj života ipak je priznao hrvatsko državno pravo i interese.

Strast koju je oduvijek gajio prema politici, Gradi nije imao prilike pokazivati tijekom službovanja, jer se od njega kao državnog činovnika očekivala potpuna lojalnost caru i austrijskom dvoru. No, odlazak u mirovinu otvorit će mu prostor ne samo za individualnu slobodu, već i za aktivnije sudjelovanje u političkim zbivanjima svoga vremena. Nažalost, dogodit će se ono što vjerojatno ni sam možda nije želio: umjesto da se on bavi politikom, politika se počela baviti

¹⁴⁵ *Slovinac* 7/36 (1884): 583.

¹⁴⁶ Davor Dukić, »Gradić, Nikša (Gradi, Nicol).« *Hrvatski biografski leksikon* 5 (2002): 116.

njime. Postao je zapravo oružjem u rukama političkih interesa drugih. Pomalo je paradoksalno da se taj čovjek profinjena uma, nesumnjive erudicije i darovitosti gotovo preko noći našao u čudnovatoj poziciji gorljiva propagatora jedne stranke, iako se prije toga svim silama upirao da ostane neovisan u svojim prosudbama, oštro kritizirajući upravo tu istu stranku radi nemoralne suradnje s dalmatinskim autonomašima.

Taj kopernikanski obrat u njegovu djelovanju neće mu, nažalost, donijeti osobita uspjeha. Upravo suprotno od onoga što je priželjkivao i o čemu je sanjao. Uslijedit će tek nova osobna razočaranja, kojih je ionako već i prije toga bilo podosta, a umjesto razumijevanja i šireg prihvaćanja njegovih stavova, uslijedit će novi nespornazumi i nimalo ugodni javni politički obračuni. Uskoro je ponovno ostao usamljen i izoliran u svojim nastojanjima da pomiri ono što nije bilo moguće pomiriti. Povratka na prijašnje stanje, međutim, više nije moglo biti. Prašina koja se uskovitlala oko njegova imena, koje se sada stalo povezivati sa srpskom ideologijom i njenim posebnim interesima u Dubrovniku i ostaloj Dalmaciji, dobit će žalostan epilog. Pokazalo se da su ideje za koje se on tako zdušno borio, iako plod iskrena domoljubnog zanosa i vjere u plemenite narodne ideale, politički anakrone i u stvarnom životu neprovedive.

Godinu dana nakon povratka u Dubrovnik, Gradi je, preuzevši ideološke zasade pokreta Srba-katolika u Dubrovniku, poslije pojave *Srpskog lista* u Zadru, sudjelovao u pokretanju političkog srpskog lista *Glas dubrovački*, čiji se prvi broj pojavio 1. rujna 1885. godine. Vlasnik i izdavač lista bio je Matej Šarić, a odgovorni urednik Nikša Matov Gradi. Ovaj tjednik bavio se gotovo isključivo mjesnom stranačkom politikom. Navodno autohtono podrijetlo urednikovih političkih teza htjelo se dokazati upravo stavljanjem u prvi plan Gradija kao obrazovana i izuzetno profinjena čovjeka, te ujedno izravna potomka ponosnih dubrovačkih gospara. "U uvodniku prvog broja Gradi je pisao da se tek u novije vrijeme počelo govoriti o tobožnjim Hrvatima u Dalmaciji, u Dubrovniku i po Bokam', inače da se na tom cijelom području, izuzev otoka žbori sa neznatnim razlikama srpski'. Govoreći u ime Dubrovčana, koje je smatrao Srbima, on je objašnjavao: 'Hoćemo dakle kad i ako potreba združiti se sa Hrvatima, no se u njih pretopiti nećemo nigda za nigda.'"¹⁴⁷

Gradi svoj politički program otvoreno iznosi u spomenutim novinama na sljedeći način: "Po svoj Dalmaciji, ako izuzmeš otoke, svud se govori sa neznatnim razlikama Srpski. Pišu skoro isključivo ćirilicom svi koji su kršteni

¹⁴⁷ I. Perić, *Mladi Supilo*: 37.

pravoslavnim obredom, a katolici nasuprot latinicom; prem ako ovo zadnje doba, neki od njih iz domoljublja, i uviđajući koliko je nepametno dijeliti se rad posve ispraznih razlika, služe se zamjenice latinskim i ćirilskim pismenima. Stanovnici gornje Dalmacije do Neretve nazad po prilici četiri vijeka, pripadaše doista za koje vrijeme trojednoj kraljevini, ali za to ne bijahu nikada Hrvati, kao što i Slovinci, koji sada pripadaju pomenutoj kraljevini, niti se zovu, niti su Hrvati. Da si prije šezdeset i dvije godine rekao kom Dalmatincu da je Hrvat, on bi se bio zagledao u te kao zablenu, pa bi se bio krstio, ko što vele lijevom nogom. Samo pošto preuzvišeni biskup Strossmayer i drugi izučeni domorodac poželješe da se ponovi zastarjela zajednica: pa u tu svrhu, nešto uljudnošću i časti a nešto, ko što sam čuo, a ne bi htio vjerovati baš i gotovim novcem, dobiše nekoliko privrženika; ova potonja fela ljudi, da se valjda sve to bolje udvori svojim velikodušnim pokroviteljima, pobrine se kako bi pokrstila i sebe i sve ostale Dalmatince s obje strane Neretve krasnim doduše, ali svakako nezaslužnim imenom Hrvata. Od tada se poče kod nas da se zbori o tobožnjim Hrvatima u Dalmaciji u Dubrovniku i po Bokama. Ali ne samo da ono bijaše dotle nečuvena novost i čudo, nego je uprav u sebi laž da se ne sudara sa gori navedenimi stvarnim odnosima, koji su svakomu pred očima pa je suviše posve nepotrebna stvar i od štete naroda.”¹⁴⁸

Gradi je posebno žestoko osuđivao savez dalmatinskih Srba s Talijanima kao nešto protuprirodno i okrenuto protiv istinskih narodnih interesa. “Prosto nam se politički družiti sa Talijancem”, pisao je on u ‘Glasu Dubrovačkom’, “i sa svakim tugjincem suprot drugom tugjincu, kad to nužda zahtijeva; ali družiti se tugjincem suprot svome rođenome bratu nigda za nigda, jer nikakva nužda ne može zahtijevati ni opravdat narodno samoubistvo i veleizdaju prama svome vlastitome narodu.”¹⁴⁹

Glas dubrovački nije bio duga vijeka, jer je prestao izlaziti već nakon dvadeset i četvrtog broja, u kolovozu 1886. godine.¹⁵⁰ U velikoj mjeri rezigniran i očito ozlojeđen slabim prijemom na koji je naišao ovaj politički list, Gradi to ocjenjuje ovako: “Dubrovnik je stara karkaša preblagorodne korablje, pa sad bez arbula i kormila pluta na sreću, dok se malo po malo ne raspada.”¹⁵¹ Ono što je Gradi jasno uviđao bila je nezrelost njegova naroda za političku

¹⁴⁸ »Uvodnik.« *Slovinac* 3 (1885); Bernard Stulli, *Studije iz povijesti Dubrovnika*. Zagreb: Konzor, 2001: 393-394.

¹⁴⁹ *Glas dubrovački* 28 (1886); »Gradska kronika.« *Crvena Hrvatska* 1/5 (7.3.1891).

¹⁵⁰ J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske*: 245.

¹⁵¹ *Glas dubrovački* 19 (1886): 146; B. Stulli, *Studije iz povijesti Dubrovnika*: 398.

slobodu. Tada još nije bilo prošlo ni pola stoljeća da se domaći puk počeo poučavati u suvremenom i naprednom smislu. Stoga je smatrao da treba još mnogo raditi na polju ideja, znanosti i književnosti, a ne prvenstveno politike. Veliki broj tadašnjih lokalnih stranaka, koje se umjesto međusobna dogovaranja i suradnje neprestance napadaju, vodeći rat do istrebljenja, nije po njemu vodio ničem dobrom i bio je posve neplodan.¹⁵²

Početak devedesetih objavljuje dvije polemički intonirane brošure *O bezimenim dopisima u našoj političkoj štampi, pa o staroj i novoj muzici u Dubrovniku* (Dubrovnik, Pretnerova tiskara, 1890.) i *Socializam u sadašnjem obliku* (Dubrovnik, Pretnerova tiskara, 1891.). U potonjoj brošuri je s kršćanskih i liberalnih pozicija kritizirao postavke Karla Marxa, utemeljitelja naučnoga socijalizma. O tom publicističkom pokušaju mladi Frano Supilo izrazio je sljedeće mišljenje:

“Dospio nam je u ruke prvi sveščić o Socijalizmu što ga je napisao gosp. pl. Gradi. U koliko mogasmo razabrati u prvom sveščiću nalaze se u osvem uvodu većinom teorije Marxove i Lassale popraćene i kojom opaskom. Stvari nam nijesu nove, biće tek mjesec dana što čitاسmo u ‘Revue de deux mondes’ više rasprava o socijalizmu, a gosp. Gradi nije mogao, a da ne opetuje gotovo isto. Kod nas Hrvata a i kod Srba socijalizma nema najmanje u onom smislu, kako ga vogje svakojakih škola u Njemačkoj provogjaju, pa je s toga pogleda i knjižica g. Gradi bila suviše, da ne bi bilo zanimivo upoznati se sa pitanjem socijalnim, navlaš sa pitanjem radničkim koje danas zanima svijet. Pa nek bude dakle mjesto i na našem jeziku, jer pitanje je zanimivo i poučno. Imamo i mi u Dubrovniku četu ‘socijalista’ koji su neki te neki podigli rabeći je u svoje svrhe i mnogo doprinijeli, da se ovaj prije skladni i mirni grad iskvario. A bićemo ‘tako slobodni’ istaknuti da im ni omladina ne stoji daleko. I zaista ko pozna ‘politički’ rad one toli razvikane omladine koja ne zna ni što hoće ni što neće osvem da ona hoće da svukud bude ne može a da ne dogje do ovog zaključka.”¹⁵³

Godine 1890. Gradi u *Novoj Zeti* objavljuje svoje drugo dramsko uprizorenje *Djevojka spravljenica ili Sve na staru*. “Spravljenicom” su nekoć u dubrovačkom govoru nazivali djevojku u službi plemićkih obitelji.¹⁵⁴ Radnja djela smještена je u Dubrovnik s početka šesnaestoga stoljeća. Zaplet joj se zasniva na

¹⁵² I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

¹⁵³ »Gradska kronika.« *Crvena Hrvatska* 1/36 (10.10.1891).

¹⁵⁴ K. Bakija, *Knjiga o Dubrovniku 1849.-1852*: 156.

nedopuštenoj ljubavi, a razrješuje se pobjedom konzervativnih ideja očuvanja društvenog reda.¹⁵⁵ Upravo po tim konzervativnim idejama očuvanja društvenog reda, ali i po obiteljskoj vlasteoskoj tradiciji, Gradiju je bio neobično blizak najpoznatiji hrvatski barokni pjesnik Ivan Gundulić, čija je majka Dživa potjecala upravo ih Gradićeva roda. Zanimljivo je da se Gradi bavio i filološkim problemom kompozicije Gundulićeva *Osmana*.¹⁵⁶

Punih šest godina obnašao je dužnost predsjednika *Narodne štionice* u Dubrovniku. Kao ugledan građanin, bio je izabran i na čast gradskog vijećnika. Zanimljiv je u tom pogledu jedan komentar Frana Supila, tada još mladog pravaškog novinara i urednika, koji donosi sljedeću ironičnu opasku o sjednicama dubrovačkog gradskog vijeća, odnosno, o različitim jezicima koji se ondje rabe: "Valjda je poznato kako su se prve općinske sjednice držale na dva jezika. Srbo-dubrovčani govorili su srpski, a ragusei-slavi-dalmati-autonomi talijanski. Sad se je to promijenilo, te gosp. načelnik govori dubrovački; gospari Mato I, Mato II, Nikša (Gradi, op. I. L.) itd. srpski, ostali naški, a svi autonomaši raspravljaju *in lingua slava*. A kad se glasuje naši Župljani sve pogledaju na gospara Boža, i Mata III hoće li se oni dignut, pa ako se dignu skoću se i Župljani – ergo: Župljani su autonomaši."¹⁵⁷

¹⁵⁵ "Gradićeva 'Djevojka spravljena' ili 'Sve na staru' (pri početku 16 veka u Dubrovniku) jest drama u stihovima, u kojoj se oseća da u Gradiću vri krv patricijska. Tu je on neodlučan prema stavu socijalne nivelacije, ali na kraju pobeđuje atavizam. Marko Minčetić, unuk slavnog Šiška, zaljubljen je u devojku 'spravljenicu' Katu. Na 'spravljeni dan', (dan kad se ona oslobađa), pomorac Kristo s Majkova traži devojku za sebe. Marko je čvrst u svojoj odluci. Ali je sve protiv njega: roditelji, prijatelji, drugovi, dušobrižnik fra Sabo, pa i sama Kate koja je odgojena da čuva tuđe poštenje i glas. Njena ljubav je moćna, ali je moćan i stav da treba sačuvati miljenika 'od pogrda svijeta'. I najzad je Marko pobeđen okolinom i urođenim dahom plemstva. Odriče se ljubavi, a Kate se venčava sa Kristom. Kompozicija drame je ispod mogućnosti Gradićevih. U detaljima je ponekad odlična. I ovde je Gradić uneo svoj patriotizam: lokalni, dubrovački, i opštiji, širi, jugoslavenski. Na jednom mestu stara plemkinja Kate kaže kućnom lekaru: '...govorimo naški' kad on meša talijanštinu. A stari gospodar Marko moli mladog doktora da 'ne kvari / Srpski govor krasni izrazima / Prekomorskim...'. 'Tu pesnik u dnu duše ima mnogo simpatija za staro, za običaje, jer su oni održali snagu Dubrovnika kroz vekove: 'Teško onom koji bi te stare / Običaje pogazio, što su / Sveder bili, ko amanet sveti, / Nama svijem' Inače, drama ima tri čina kratka, 'dejstva', bez jake dramske radnje, zapleta i scenske snage. Poneki detalj je jako akcentovan i uspeo. A lokalna boja života i osećanja 'gosparskog', kao i običaji njihovi, ubedljiva je i snažna. To je sa rodoljubivom notom svakako najjači momenat drame.'" (S. Burina, »Jedan dubrovački pesnik XIX veka.«: 718-719).

¹⁵⁶ D. Dukić, »Gradić, Nikša (Gradi, Nicolò).«: 116. O tome vidi dalje u tekstu.

¹⁵⁷ »Gradska kronika.« *Crvena Hrvatska* 1/16 (23.5.1891).

Gundulićev štovatelj

Godine 1892., kao dubrovački gradski vijećnik, Gradi sudjeluje u raspravama oko podizanja Gundulićeva spomenika, dokazujući neprihvatljivost prijedloga koji je iznijelo Povjerenstvo za ures. Prema njegovim riječima, “Gunduliću se podiže spomenik kao dubrovačkom pjesniku, a ne kao dubrovačkom knezu, državniku i zbog toga ne bi imalo smisla da taj pjesnikov spomenik bude ‘prid’ Kneževim dvorom. Nakon te poduže rasprave u Općinskom vijeću, prihvaćena je sugestija općinskog načelnika Frana Gondole: da se o izboru mjesta za Gundulićev spomenik dogovore Odbor (za podignuće tog spomenika) i Povjerenstvo za ures.”¹⁵⁸ Iste godine Gradi je sam izdao dijalošku pjesmu *O spomeniku namijenjenu Gjivu Gunduliću* (Dubrovnik, Pretnerova tiskara, 1892.), u kojoj ironično ismijava prijepore ondašnjih dubrovačkih političkih stranaka. Prije toga, pjesma je bila objavljena u podlistku u *Crvenoj Hrvatskoj* (2/1892, br. 30/31).

Uvrstivši je u podlistak svojih političkih novina, mladi Frano Supilo svome čitateljstvu poručuje: “Mislimo, da nam ne treba napominjati, da se mi ne slažemo sa nekim načelima, koja izbijaju iz ove inače krasne pjesme. Mi, kako naši čitatelji dobro znadu, Dubrovčane ne smatramo posebnim plemenom nego kao čest plemena hrvatskoga. Ipak donosimo je u našem listu, pošto je s njom gosp. pisac vrlo lijepo ilustrovato ‘dubrovcanstvo’ kakvo je nekad bilo, a i dana se, kako vidimo, u nas pomiče; dok s druge strane iz nje provire mučni prijekor našijem protivnicima.”¹⁵⁹

Kao moto svojoj dijaloškoj pjesmi *O spomeniku namijenjenu Gjivu Gunduliću* Gradi uzima jedan citat iz biblijske Knjige o Makabejcima: *Memento operum patrum vestrorum, quae fecerunt in generationibus suis* (L. I. cap. 2, 51.), te Danteove stihove *Mi mise dentro alle segrete cose*. Pisana je u deseteračkim stihovima, te odaje nedvojbeno danahnuće *Božanstvenom komedijom*. Naime, započinje pjesnikovim monologom i lamentom nad Dubrovnikom, koji započinju suštinskom dvojmom “Što bi nekad? što si sad moj grade?”. Usporedba prošlosti i sadašnjosti nadaje mu se odmah kao temeljno pitanje dubrovačke povijesne sudbine, kako bi si objasnio prave uzroke njegove propasti. Pjesnik ustvrđuje da za tu propast ne snosi odgovornost samo Dubrovnik, već i neki

¹⁵⁸ I. Perić, *Dubrovačke teme XIX. stoljeća*: 176.

¹⁵⁹ »Podlistak. O spomeniku namijenjenu Gjivu Gunduliću.« *Crvena Hrvatska* 2/30-31 (20.8.1892).

vanjski čimbenici. U prvom redu to je “sama sila živa”, odnosno sila Napoleonova za vrijeme prvog carstva, koja “ote zlatne ti slobode prava, / Pak od tada, kô što svegjer biva, / Te će biti, ne osta ti zdrava / Vlas na glavi; svaka ti se vrne / Na poroke krjepost; pusta sprava / Srebra, zlata, što se sramno grne / Bi ti fala i jedna dika: / Svak na dobit, kô pomamljen, srne.”¹⁶⁰

Jasno je da Gradi u svojoj jadikovki nad dubrovačkim usudom pred očima u prvom redu ima glasovite Gundulićeve stihove iz *Dubravke*, gdje se u himni slobodi ustvrđuje da njoj trebaju biti podređeni “sva srebra, sva zlata, svi ljudski životi”. Dogodilo se, naime, da će stjecajem nesretnih povijesnih okolnosti Dubrovnik izgubiti svoju toliko slavljenu slobodu, a umjesto nje, ljudi sada kao pomamni jure za sramotnim vlastitim probicima i užicama, želeći prigrabiti za se što je više moguće srebra i zlata. Stare su vrijednosti, dakako, nepovratno i zauvijek izgubljene.

Zakupljeni tim mračnim mislima, Pjesnik, upravo kao Dante u *Božanstvenoj komediji*, odjednom pred sobom vidi neobičnu prikazu koja mu se, međutim, obraća milozvučnim i lijepim riječima. Pred njim je “sjena draga Osmanova pjesnika” Dživa Gundulića, dubrovačkog Vergilija. On Pjesniku tada mudro zbori da su “zalud iz daleka zvali / Umjetnika, uz naplatu skupu, / Da me kipom mjedenim pofali, / Ja ne želim taku počast glupu, / E pred njome prava počast stoji, / Kano duša prama mrtvom trupu.” Jasno je da Gradi pritom aludira na skupi projekt podizanja brončanog spomenika velikom dubrovačkom pjesniku, koji će izraditi znameniti hrvatski kipar Ivan Rendić. Istinsku vrlinu ne treba slaviti gromoglasnim paradama i ispraznim ceremonijama, jer su one tek “dim i pusta sjena”. U Gundulićevo doba (“kad mi, ovdje, knezovasmo, sine!”) vrijedila su druga pravila igre, drugi sustav vrijednosti koji je najviše cijenio upravo čovjekovu krepost.

Prepoznavši svoga velikog književnog prethodnika i slavnog sugrađanina, Pjesnik mu se pokorno obraća kao “ocu milom”, pitajući ga da mu odgovori postoji li još ikakva nada da se “sreće kolo nam obrati”. Na to pitanje Gunduliću se razvedri dotad strogo lice i on s podsmjehom odgovara svome sugovorniku, koji želi doznati “otajne” stvari, da se na Balkanu “vari mutna kaša”, u kojoj može biti od pomoći jedino bratska slavenska sloga Hrvata i Srba. Dubrovnik se teško vara ukoliko nastoji postati dijelom jednog ili drugog naroda, pretapajući se jednostavno u hrvatsku ili srpsku kulturu. Naime, stara

¹⁶⁰ »Podlistak. O spomeniku namijenjenu Gjivu Gunduliću.« *Crvena Hrvatska* 2/30-31 (20.8.1892).

dubrovačka kultura nastala je zahvaljujući djelovanju vlastita “plemena”, te se toga ne bi trebala stidjeti. Gundulić, naime, poručuje Pjesniku:

“Srb i Hrvat, ko zenicu, svoje
 Nek plemensko sačuvaju blago,
 Te s’ Ilirsku u narodnost spoje;
 Ali svoga plemena zanago
 Rašta da se Dubrovčanin stidi?
 Da što bješe ne bude mu drago?
 Da l’ mu stari zamukoše zidi?
 Da l’ mu srcu već ništa ne kažu
 Ove nekad glasovite hridi?”

Riječima koje stavlja u usta Gunduliću, Gradi zapravo iznosi vlastitu vjeru u jugoslavenstvo, odnosno, ilirstvo, koje mora predstavljati opći zajednički nazivnik svim posebnim “slovinskim” plemenima. Izbija iz njih, kao što Supilo veli, autorovo staro “dubrovčanstvo”. To je upravo ponos i gordost dubrovačkog vlastelina, dostojanstvena potomka starog aristokratskog svijeta, njegove visoke kulture i uglađenosti. Upravo taj osjećaj posebnosti, izdvojenosti, izabranosti, ne dopušta mu da se ikada osjeti pripadnikom niti jednog određenog slavenskog naroda. Nacionalna identifikacija za nj uvijek predstavlja oblik pojednostavljene pučke predodžbe širega kolektiviteta, dok on sam, kao vlastelin dubrovački, nekoć lojalan svojoj maloj državi, ostaje uvijek identificiran prvenstveno s Dubrovnikom samim. Dakle, Dubrovnik, to smo mi, vlastelinski koljenovići. Svi ostali nemaju takav povijesni, kulturni i politički mandat. Upravo taj osjećaj manjinske/kastinske posebnosti, koji se uvijek razvija i njeguje u oporbi prema pučkoj/narodnoj većini, odvest će ga s vremenom u čudnovati tabor dubrovačkih Srba-katolika. Nekoć uvjereni dalmatinski narodnjak, nezadovoljan i razočaran sudbinom svoje sljedbe pretvara se tako u dubrovačkog oporbenog “Srbina u duši”.

Svoj osobni identitet Nikša Gradi oblikovao je u pomalo dekadentnom ozračju tisućljetne heraldičke i genealoške tradicije svoje slavne aristokratske obitelji. Ova je činjenica s jedne strane bila razlogom njegova razumljiva ponosa i silne gordosti, ali je isto tako predstavljala i nešto duboko bolno i opterećujuće, te bila razlogom njegove hereditarne nesreće i slabosti. Taj njegov rodoslov, s grbovima i portretima dičnih predaka, pratio ga je poput kakve zlokobne sjenke sve do posljednjega časa života, pomažući mu ali i odmažući u isto vrijeme. Pomažući, jer mu je to davalo stalni poticaj da ustraje u svojim

načelima dubrovačkoga tradicionalizma, odmažući, jer se time nužno osamljivao i udaljavao od svoga vremena. Uistinu je bilo malo onih s kojima je mogao podijeliti bogatstvo svojih misli, a još manje onih koji su ga mogli razumjeti i slijediti. No, smatrao se ipak dostojnim reprezentantom i kulturnim poklisarom svoje visoko odnjegovane i profinjene, ali umiruće gosparske kaste. Pokušavao se stoga suprotstavljati ljudima koji su u njegovo doba samouvjereno igrali ulogu novog austrijskog "plemstva" birokratskog podrijetla. Ti *homines novi* predstavljali su za nj utjelotvorenje strane prijetvornosti, amoralnosti i pokvarenosti. U pismu prijatelju Stojanoviću, datiranom u Grazu 15. lipnja 1883. godine, on to ovako objašnjava:

“Sad mi dopustite da, kako dobrome prijatelju i bratu, vam ispovidim jednu moju, ako hoćete, slabost; pa vas molim da mi je dobrotivo oprostite. S prvog gjetinstva mišljah svegjer da se rodih vlastelinom dubrovačkim; da, pošto moj gjed i svi pragjedovi, čak do Vuka, koj XI. vjeka dogje, prvi moga plemena, iz Bosne u Dubrovnik, bijahu vlastela i knezovi te slavne republike; mišljah, rekoh, i mislim da mi je koljenu prirogjeno kneštvo, pa da mi ga je dužnost svjedočiti, sve jedno kô što mi je dužnost svakog Srbina i Dubrovčanina osobito ga priznati; jer svaki Srbin i Dubrovčanin, u kome ištom je probugjena narodna svijest, imao bi ljubiti i častiti dubrovačku vlastelu, kako živi spomenik svoje prošle najljepše slave, pa nepuštiti da se jednači sa svim stadom židovâ, žbirâ, uhoda, podvodnikâ i lupežâ, koje tugje birokratska vlada bezumno *adeliše, riteriše i baronuje* ne štedeć u tome sramotnom poslu ni svietlog obraza svome visokom gospodaru, ni opće savjesti podloženim narodima. Dostojanstvo plemena ne stvara, niti može stvarati svojim pozitivnim naredbama ikakva vlada: stvara ga po naravonom vječitom pravu, sama historija, a sam narod, netom se osvjesti, slobodno ga potvrgjuje iz proste moralne dužnosti.”¹⁶¹

Imaginarni dijalog između Pjesnika i Dživa Gundulića, u Gradijevu pjesničkom uratku u prigodi podignuća spomenika dubrovačkom književnom velikanu predstavlja, prema tome, nastavak polemičkog rata koji se tada vodio u Dubrovniku između različitih političkih sljedbi, ali drugim sredstvima. Umjesto u novinskim pamfletima, ideje se tu razvijaju zaodijenute u pjesničku formu. “Neka stavu s jedne strane priče / Svojih falâ na mjerila prava, / S druge o njem što no pov’jes viče, / Pa će skočit do nebesâ slava / Našeg grada, a na dno će pasti / Sva pred njome pofala nezdrava”, veli Gradijev Gundulić. Pjesma završava satiričkim osvrtom na aktualnu dubrovačku vlast:

¹⁶¹ Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«

“Al’ što srce duboko mi muči,
 To su naša sadašnja vlastela,
 E su čaša puna gorke žuči.
 Da li je pamet njoj se posve smela?
 Kakav primjer dava mlagjem puku?
 Kud se ona sramotno zavela?
 Bože! na nju ti postavi ruku
 Svoju opet, da dužnost spoznade;
 Nje sadašnjost predaj vječnom muku! –
 Tako reče: zboriti prestade,
 Živim žarom zasija mu lice,
 U svjetlosti pa jednom nestade;
 A ja padoh na koljena nice.”

Završetak je, dakle, posve u danteovskoj maniri. Dubrovački Vergilije vraća se u blaženu nebesku vječnost, a Nikša ostaje na zemlji, klečeći smjerno na koljenima i moleći se smjerno za neku bolju “slovinsku” budućnost.

Zanimljivo je da je samo tri ili četiri dana prije smrti Nikša Gradi napisao bilješku o postanju Gundulićeva *Osmana*, koju dvije godine kasnije objavljuje dr. Lujo knez Vojnović.¹⁶² “Uz nekoliko prekrasnijih pjesama i desetak političkijeh članaka”, piše Vojnović, “ovo je čitavo njegovo djelovanje u našem jeziku. A bješe kadar nadariti tolikijem bogatijem prilozima dubrovačku knjigu! Nu on u *razgovorima* razasu sve svoje veliko znanje, a to nije onome čudo koji poznašete toga prestavnika dubrovačkoga atavizma, taj kamen porušene tisućljetne zgrade. On bješe u svemu izvan puta našega društva. Njegov duh jedino razumijevaše razgovor sa humanistima. Bješe živ ostatak njihovoga vremena, i onoga stanja duše. Bješe, ne samo po krvi nego i po duhu, od koljena pisca ‘De Opinione Probabili’ /Glasoviti Stefan Gradi (1613-1683) bibliotekar Vatikana i poslanik Republike u Rimu i u Parizu/. I da nije osjećao da ga naš svijet ne bi bio razumio, bio bi najradije napisao kakve dijaloge ‘Dello Stato delle Republiche’ ili ‘Sul Principato’. Njegove duševne sveze bijahu van našega orizonta. Snijevajući o nekome lijepome, harmoničkome jedinstvu ‘Ilirstva’ ili ‘Slovinstva’ razmijevaše, baš toga radi, puno više jezik i misli Gundulića i ostalih otaca Dubrovnika, nego li politički žargon njemu mrskih

¹⁶² Lujo knez Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/11 (15.3.1896).

fragmenata našega narodnoga bića. Zabludivši u ovo doba, za njega, bez cijeli, megju porušenom jednom slobodom i nestvorenijem jednim svijetom, njegova volja za pisanje učma sasvijem, i tek na vruće molbe njegovijeh štovatelja i mladijeh prijatelja, u koje se zadovoljstvom ubraja pisac ovijeh riječi, bacio bi na artiju, obično olovkom po koji ulomak svoje misli, svoga atavističnoga poznavanja dubrovačkoga svijeta. Pošljedak jedne tople naše molbe imadu evo ovdje čitaoci našega naroda.”¹⁶³

Gundulićem se Gradi stao intenzivnije i temeljitije baviti tek nakon odlaska u mirovinu. Čitajući tada ponovno djela najvećeg dubrovačkog pjesnika, pronalazio je u njima istinski umjetnički užitak, ali i stanovite nejasnoće, odnosno, očite nedostatke. O pažljivom iščitavanju Gundulićeva *Osmana* svjedoči već njegovo prvo sačuvano pismo upućeno don Ivanu Stojanoviću, datirano u Grazu 4. svibnja 1883. godine:

“Ovih danâ pročitah još jedan put Gundulićeva *Osmana*. Nagjoh ko i prije mnogo ljepota, ali na svrhu dogjoh do zaključka da, osim dvaju pjevanjâ, za koje se zna da fale, imao bi falit još kraj; a to naročito e od XVI. sve do XX. nije nigje govora o Sokolici. Ovo je jedna od najglavnijih osoba u čitavoj pjesmi: o njoj sam Osman zbori u pjevanju XV.: ‘Sa mnom pogji Sokolica / Pogibielim vikla i boju; / Jer hrabrena nje desnica / Sv^u će čuvat glavu i moju.’ pa nije moguće ni pomislit da bi ona mogla vigjet kako raste buna, i kako joj žrtvom pada ljubljani muž i gospodar, a ne kušat prije da ga barem na koj način obrani. Držim za nago da ima falit kakvo pjevanje u kome se Sokolica bije suprot uzburjenoj vojsci, te ostaje naravno predobita u nejednakoj borbi. To se pjevanje ima bit izgubilo, budi da ga je Gundulić zbilja i napisao; a u protivnom slučaju t. j. ako nije bilo nigda ni napisano, nužda je izvestit da je Gundulić umro ostaviv ne dovršena *Osmana*. Biti će i prije kogogj to opazio, ali ga ja neznam. Ako nije, bio bi znak da očevidne stvari, vide se u opće slučajno i to najdocnije. Na svaki način bit ću vam haran u velike, ako mi budete kazali što baš vi o tome mislite...”¹⁶⁴

Te nelogičnosti mučile su Gradija i kasnije, te je on o tome često raspravljao i savjetovao se sa svojim dubrovačkim znancima i prijateljima. Osim Ivana Stojanovića, bio je tu još i knez Lujo Vojnović, koji piše da je Gradijev članak o Gunduliću isprva trebao biti puno veći. Međutim, veli Vojnović, “mnoga razmatranja nama pokojnik priopći, naustice, a mi ih, misleći da će ih on i

¹⁶³ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/11 (15.3.1896).

¹⁶⁴ Antun Fabris (pr.), »Pisma Nikše Gradi Dum Ivanu Stojanoviću.«

napisati, ne zadržasmo u pameti. Nu možebit 'Gospar Nikša' osjećaše umornost duha u oči smrti koja ga doista i nakon malo dana ugrabi, otevši opet Dubrovniku jednoga baštinika njegove velike kulture. Tako jesenski vjetar grabi sa našijeh, grackijeh mira požučelo lišće, ostavivši vrata od Pila studena, širom otvorena, pusta, kao da je sam mrtvi Dubrovnik kroz njih prošao u vječnost."¹⁶⁵

Vojnović primjećuje da se u svojoj bilješci o postanju Gundulićeva *Osmana* Gradi "za čudo podudara u osnovnoj misli sa poznatom ipotezom akademika g. Pavića koja u svoje doba uzvitla toliku prašinu. Čitaoci će sami rasuditi u čemu se Gradi i Pavić razilaze. Pisac ovijeh redaka nije kadar izreći svoje mnjenje o predmetu kojim se nikada nije bavio. Rad je samo primjetiti kako je vrlo značajno da Gradi, ne samo po unutarnjim razlozima estetske naravi, nego i poznavanjem onoga osobitoga 'milieu' u kome proživje veliki pjesnik, drži, poput gospodina Pavića, da 'Osman' nije jedinstveno djelo, a opet tumači fragmentarnu narav eposa puno racijonalnije i vjerojatnije nego što je to učinio učeni akademik."¹⁶⁶ Nažalost, Gradi nije poznavao radove Armina Pavića ni njegove polemike s Franjom Markovićem oko Gundulićeva najpoznatijeg spjeva.

Razglabajući o postanku Gundulićeva *Osmana*, Gradi u svojoj bilješci polazi od činjenice koju je već ranije uočio i svojevremeno već iznio u pismu don Ivanu Stojanoviću. Riječ je, naime, o problemu Sokolice, heroine koja će svojom neizmjernom ljepotom i svojim zamjernim junaštvom zatraviti mladoga cara. Gradiju se čini posve nelogičnim da ona, premda tako važna protagonistica spjeva, odjednom poslije devetog pjevanja nestaje iz priče, te se o njoj više uopće ne govori niti spominje u ostalim pjevanjima. U četvrtom se pjevanju govori da je bila mlada kći Velikog Mogora, te da se istakla, zajedno sa svojih dvanaest drugarica, u bici između Poljaka i Turaka kod rijeke Dnjestar. Kad je turska vojska pala u poljske ruke, ona je ostala sama na bojnome polju, te po čitavoj okolini uzrokovala rasap kršćanske vojske. U osmom pjevanju Gundulić prikazuje kako jedna druga heroina, Krunoslava, vjerenica Korevskog i poljska junakinja, poziva Osmana na dvoboj. U tom času njegova ga voljena Sokolica zamjenjuje i hrabro izlazi na megdan sa Krunoslavom. Slijedi deveto pjevanje, čija složena zbivanja Gradi ovako prepričava svojim čitateljima:

"U 9-tom Sokolica zatječe blizu Varšave Poljačke gospogje, gdje se veseljahu rad lanjske dobiti kraljevića Vladislava, pa ih vezanijeh vodi na neko jezero sred bližnje dubrave, i tu stane se kupati sa drugaricom. Zaskoči ih mladi

¹⁶⁵ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome "Osmanu"«.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

¹⁶⁶ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome "Osmanu"«.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

kraljević sa dobrom pratnjom lovacâ, preote im zauzeti plijen i zaplijeni sve Turkinje osim Sokolice, koja buduć se dohvatila nešto haljinâ i gole sablje, nasrne smiono na cijelu vojsku, posiječe nekoliko Poljakâ i tako se čudesno obrani, da sam kraljević udivljen tolikijem hrabrenstvom, povrati joj cijelo oružje i sve zarobljene drugarice. Za uzdarje ona mu posla s vrata ogrljaj vas pobijen dragim kamenjem, te mu obeća da neće više vojevati suprot kršćanima. U toliko bivši se mladi Osman uželio lijepe zatočnice, posla ulaka Kizlar-Agu s nalogom da joj kaže kako Car žudi da ga brzo prati u Istok, a to krijuć slatku želju od ljubavi sa željom ljuta boja. No hitri hadum se stavi, i pošlje odmah Crnca da je otpravi. Na ovaj glas Sokolica se razveseli i brzo se uputi da joj se željnoj prije negledati ljubljenog Cara, koga nije vrijeme, ni dug put, ni išta na svijetu nije s raznijem prigodam moglo uzeti s pameti.”¹⁶⁷

Poslije tih nedvojbenih dokaza ljubavi između Osmana i Sokolice, u trenutku kad čitatelj svakako očekuje neki daljnji razvoj događaja u tom smislu, dolazi odjednom do posve nelogičnog i nerazumljivog prekida, te se heroína više nigdje ne spominje sve do završetka spjeva. Prema Gradiju, to nikako ne može biti slučajno. Sva ta protuslovlja i nerazumljivosti mogu se objasniti jedino uz pretpostavku da je Gundulić napisao pet posljednjih pjevanja prije nego li će sastaviti prvih trinaest. Dobro poznavajući način na koji su nekoć pisala stara dubrovačka vlastela, odnoseći se prema svojim svojim stihovima prilično nehajno, Gradi drži da je Ivan Gundulić, duboko dirunut viješću o tragičnoj pogibiji mladog sultana Osmana u Carigradu, vjerojatno prvo sastavio zadnjih pet pjevanja spjeva. Kad su tih pet pjevanja njegovi prijatelji primili s odobravanjem, po svoj je prilici došao na pomisao, ili je čak bio nagovoren na to, da proširi djelo po uzoru na Tassa i Ariosta. Tako je, smatra Gradi, nastalo prvih trinaest pjevanja *Osmana*. Gundulić je pritom imao namjeru preinačiti i posljednjih pet pjevanja, ali to nije uspio ostvariti, jer ga je u toj namjeri pretekla smrt. Kako je vjerojatno umro sastavivši trinaesto pjevanje, četrnaesto i petnaesto pjevanje nikada ni nisu bila napisana. Zato je i došlo do tolikih nejasnoća i proturječja. Gradi tako posve ispravno primjećuje i upozorava na epski posve neuobičajenu ulogu Osmana kao glavnog protagonista, koji od tipičnog junaka postaje antijunakom ili čak pravim slabićem. Za takav postupak on pruža sljedeće vrlo vjerojatno objašnjenje:

“U posljednjim pjevanjima Car se Osman pri krajnjoj pogibelji pokazuje ustrašen, neodlučan: bježi s jedne kuće svojih prijatelja u drugu, samo da se

¹⁶⁷ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

sačuva: šalje svoje vjerne da zaludu izgube jedan iza drugoga svoje glave, pa mu nikad ne dohodi ni izdaleka na um kako bi muški pokušao da se obrani ili da slavno pogine. Taj karakter ne odvaja se možda mnogo od historičkog, kog se vjerojatno više i držao pjesnik kad je mislio opisati prosto Osmanovu smrt; ali ni malo se ne slaže sa epskom veličinom u kojoj se isti karakter objavlja u prvijem pjevanjima, gdje je pjesnik težio da sastavi redovit epos.”¹⁶⁸

Da je pjesnik kojim slučajem poživio, poznavajući njegovu darovitost i umjetničku vještinu, do toga svakako ne bi bilo došlo. On bi bolje razradio ne samo junake, nego i pojedine epizode, dovodeći ih u međusoban sklad i stvarajući dojam uzvišene ljepote. Nažalost, veli Gradi, neumoljiva smrt je to spriječila, zavideći “Jugoslavenima da im posve dovršen bude i doveden u jednu vlast najbolji dosadašnji spomenik njihove umjetne poezije.” I stoga zaključuje svoje razmišljanje ovim riječima:

“Čuvajmo dakle ovaj naš dragocjeni spomenik sa ljubeznim počitanjem onakav kakav je. Pa ko bi se pametan usudio da u naše doba popravlja ili preinačuje posljedna pjevanja Osmana kakava se čitaju u sadašnjem izdanju, kad to nebi zanago učinio da je živ ni Franatica Sorgo Gundulićev srodnik i odgojen kao što i on na staru dubrovačku; i osobito kad nebi se na to bio puštio navesti ni sam čestiti Ivan Mažuranić, koji premda rođen za naše vrijeme, i odgojen daleko od Dubrovnika, ipak sa dugim i ljubeznim učenjem i uprav čudesnom vještinom nadomjesti dva pjevanja Osmana što se mnijahu izgubljena, da bi svak rekô da ih je uprav Gjivo Gundulić glavom sastavio. On zadobi na taj način vječnu zahvalnost svijeh Dubrovčanâ, a sebi slavu koja će trajati dokle ustraje spomen Gundulićeva Osmana, te i našega jezika.”¹⁶⁹

Ovi su reci po svoj prilici posljednje što je gospodar Nikša napisao. U tom se času nalazio već pred blijedim i neumoljivim licem Smrti, koja će ga samo četiri dana poslije toga pozvati u svoje tamno i hladno okrilje.

Posljednji ispraćaj

Nikša Matov pl. Gradi, “Č.K. Savjetnik u miru i Komornik Njeg. Veličanstva Ćesara”, preminuo je “u 11. sahata noću” 29. kolovoza 1894. godine u

¹⁶⁸ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

¹⁶⁹ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome “Osmanu”.« *Dubrovnik* 5/13 (29.3.1896).

Dubrovniku, nakon kratke ali teške bolesti (*ileus*), u šezdeset i sedmoj godini života. Povodom smrti Nikše Gradija svoje su posebne nekrologe objavili *Agramer Tagblatt*, *Crvena Hrvatska*, *Narodni list*, *Obzor*, *Dubrovnik* i *Glas Crnogorca*. Čitatelji tjednika *Dubrovnik* mogli su tada pročitati sljedeću obavijest, koja se nalazila preko cijele prve stranice novina:

“Glas nenadne i rane smrti ovog zaslužnog sina starog Dubrovnika potresao je svakoga bez razlike. Bijaše čovjek blage, prijatne i vesele ćudi, a sa svoje čestitosti i rijetkijih vrlina stekao bijaše glasa i uvažjenja u narodu. Učen i sjajan pisalac, duboki poznavalac današnjih vremena i prilika, ljubio je narod a nadasve svoje milo mjesto Dubrovnik, kojemu je od srca želio, da opet prosine starom slavom i veličinom. Srbin u duši, ali je uvijek zlatnom riječi i mudrijem razlaganjem nastojao da prekine razmiricu izmegju Srba i Hrvata, te je pretjeranost s jedne i druge strane oštro osugjivao. Njegove su se političke misli nešto dalje vrzale, po narod korisne, s toga je tu razmiricu gledao najvećom preponom za oživotvorenje tih misli. Nije se varao. Kao potomak stare dubrovačke vlasteotske porodice dijelom i riječi pokazao je, da je bio čista krv od krvi onijeh slavnijeh Dubrovčana, kojijeh se mi danas harno sjećamo. Svojijem perom za njima se je poveo, pa danas gotovo jednake tragove za sobom ostavio, te će mu potomstvo zaslužnu poštu odavati. Naša omladina, za koju je imao osobitu ljubav i naklonost, i koju je blagotvorno na neko vrijeme predvodio, gubi danas jednog od najboljijeh svojijeh savjetnika i branitelja, ali po zasluži ostaće kod nje vječna i ljubljena uspomena tog odličnog muža. Cijeli Dubrovnik ucvijeljen i ožalošćen bio je pri veličanstvenom sprovodu, koji je bio dne 31. p. m. u 6 ura po podne. Bili su zastupnici svijeh vlasti, društava i korporacija i gomila bezbrojna ocjenitelja, poštovatelja, prijatelja i naroda.”¹⁷⁰

Za razliku od ovog političkog glasila Srba katolika i Srpske stranke u Dubrovniku, koje u prvi plan ističe pokojnikova politička opredjeljenja i stremljenja, mladi Frano Supilo, urednik *Crvene Hrvatske*, Gradija u svome nekrologu prvenstveno prikazuje kao učena i silno načitana čovjeka, iskazujući mu, unatoč radikalnim razlikama u njihovim političkim stavovima, duboko i iskreno štovanje:

“Osvitom dana 30 augusta raznijela se gradom vijest da Nikša Gradi, vlastelin dubrovački, ne živi više. Da odmah kažemo: koliko god velika bila nesudaranja u političkom mišljenju i rada izmedju nas i pokojnika, vijest o

¹⁷⁰ »Nikša pl. Gradi.« *Dubrovnik* 3/36 (2.9.1894).

naprasitoj njegovoj smrti bolno nas se dojmila, a to tim više, u koliko se kod nas broj radnika na književnom i prosvjetnom polju, na žalost, iz dana u dan sve to veće snizuje. Nikša Gradov Gradi može se ubrojiti u znamenitije književnike i naučenjake dubrovačke ovog zadnjeg doba. Rodio se u Zadru, gdje mu je onda otac službovao, na 15 decembra 1825 od Mata Gradića i Ane Gjorgjićeve. Svršivši nauke, naslijedi očevo zanimanje, posvetivši se sudbenoj struci, službujući s prva u Dubrovniku, pak u Spljetu, Senjskoj Rijeci i Kotoru. Navršivši trideset godina službe, zatraži mirovinu kao č.k. Sudbeni Savjetnik, ter se povuče u Dubrovnik. Za sve vrijeme svoga života bavio se naukom i književnošću, tako da mu što se reče knjiga nigda nije iz ruku ispadala. Baš nazad malo vremena desila nam se prigoda da ga osobno pohodimo, pa ga nagjosmo zadubena u djela Gjona Palmotića. Cijenimo da je pokojnik pročitao sve što čovjek može pročitati, a kako je bio veoma pronicava duha i dobra pamćenja, stekao je bio tako svestranu izobraženost, da nije bilo stvari koja bi mu došla kao nova i o kojoj on nije znao raspravljati. Na žalost u svojim književnim umotvorinama nije bio onoliko plodan, koliko je inače napram svome vanrednom znanju mogao biti; nu ipak sve ovo što je pisao gledao je dotjerati do savršenstva, i ukrasiti čistim i bogatim narodnim jezikom. Dapače ta ista težnja za savršenstvom i neko pretjerano nagnuće za kritikom cijenimo da je kako mnoge druge naše umnike, tako i u njega u radu ometalo i stezalo polet i plodnost njegova književnog rada. Pisao je u prozi i u pjesmi, a osobito mu se milio prosti narodni deseterac, pri kome je pomanjkanje rime znao nadoknaditi krepošću misli i izreke. Razni njegovi sastavci izagjoše rasijani po raznim časopisima, poglabiti jesu: *Tintoretto i njegova kćerca*, *Tartuf XIX vijeka* (štampani u «Zabavniku» g. 1874) i *Kosovka djevojka* (štapmana u «Slovincu» g. 1884). Zatim omanje pjesme, kao *Strašna osveta*, *Nikšina Molitva*, sastavak u prozi *Utvari ili san sred zimske noći*. Jakost čuvstva i uzvišenost misli pokazao je nadasve u pjesmi posvećenoj svojim dvjema sinovima koje mu nemila smrt još za mlada bješe ugrabila dok je službovao u Kotoru. Obično je pjevao pjesme prigodnice, pa je i napisao nekoliko političkih članaka, koji su izašli bili u 'Slovincu' i u kojima megju ostalim žestoko osugjuje savez srba s talijanima, kao nešto protunaravnoga i protu narodnoga. U politici i ako je prošao razne evolucije, ipak koli iz onoga što je pisao, toli iz onoga što je sam javno govorio, izbija ideja tzv. 'jugoslavenstva' uz uspostavljanje naziva: *ilirski*, ideja doista privlačiva, ali neostvariva i već davno pokopana!"¹⁷¹

¹⁷¹ »Gradska kronika. U. Nikša Matov Gradi.« *Crvena Hrvatska* 4/35 (1.9.1894).

Njegovi posmrtni ostaci pokopani su 31. kolovoza 1894. godine, u popodnevnom satima, na dubrovačkom gradskom groblju na Boninovu. Nad Gradijevim grobom izrekao je Lujo pl. Bizzaro-Ohmučević, tadašnji predsjednik *Dubrovačke narodne štionice*,¹⁷² sljedeće prigodne oproštajne riječi: “Tužni zборе! Dubrovačka narodna Štionica šalje zadnji pozdrav svome šestogodišnjemu Predsjedniku, uglednome Pjesniku, zlatnome prozaturu, prosvijetljenome Rodoljubu. Melankoličan je, gospodo, ovaj odlazak starijih dubrovčana nad kojima bješe otpočinula posljednje zraka onoga humanizma, koji nam ovjenča grad tolikom slavom. Mi evo na grobu neprežaljenoga prijatelja, duhovitog pisca, uvaženog savjetnika tugujeemo nad udesom dubrovačke majke, koja iščiljela sjedi, opominjući vesele dneve radnje, zanosa i pjesme. Nove dužnosti, tužni zборе, prima ovo koljeno. Naš Dubrovnik po svojoj veličanstvenoj prošlosti, pozvan je da ispuni obećanja otaca i da poviše časovitijeh strasti visoko uzdrži barjak književnoga prvenstva. Ovoj Omladini dao je slavni Pokojnik velik ugled žarkom ljubavi k našem jeziku, što milova i predade u nedostiživoj čistoći i jasnosti oblika nama na ostavu. Ako nam ga smrt sada tako nemilo ugrabi, ugled što ga dade Nikša Gradi ostaće za sva vremena, a njegove će se žalibog rijetke ali tijekom savršenije stranice uživati i učiti dok bude Dubrovnik i našega jezika. Z bogom, dragi stari Prijatelju, laka ti zemlja i megju nama vječna slava!”¹⁷³

Za vrijeme sprovida proglašeni su ovaj epitaf i ovaj sonet:

POŠLJEDNJI ZVUK
GLASOVA DIVNIJEH
PALMOTIĆA, GUNDULIĆA, GJORGJIĆA
I
MEDA
NESTADE
ZA ZAMRLIJEM USNAMA
VLASTELINA
NIKŠE GRADIĆA
SLAVNO MU IME
RODOLJUBIO SRCE

¹⁷² »Sprovod Nikše Gradi.« *Crvena Hrvatska* 4/36 (8.9.1894).

¹⁷³ »Nikša pl. Gradi.« *Dubrovnik* 3/36 (2.9.1894).

I
 ZLATNO PERO
 DOSTOJNO BIĆE MJESTA
 ŠTO
 DUBROVNIK PONOVLJEN
 U PANTEONU SVOJIH DIKA
 DOSUDI
 ZADNJEMU VLASTELINU PJESNIKU

Dubrovačka Narodna Štionica

IN MORTE DI NIKŠA GRADI

Sonetto

Sol chi non lascia, ereditá d'afetti
 Poca gioja ha dell'urna...

Qual nube é questa che o gentil Talia
 Il virginal Tuo viso oscura tanto,
 Qual Nume infausto del Parnaso ardia
 Oggi gli abitator forzare al pianto?

La scintilla vital che spenta uscia
 L'ultima é forse di quel fuoco santo
 Che per secoli e secoli sortia
 Fulgido tanto dal patrizio manto?

Ahimé! La tomba che par per Lui si é schiusa
 L'ultimo alberghera forse di Loro
 Di cui Ti vantí o mia gentil Ragusa?

Sperda il Ciel tale Fato! E sulla fossa
 Che Loro ricuopre deponiam d'Alloro
 Una corona che Gli aquieti l'ossa.

30. Agosto 1894.

K.¹⁷⁴

¹⁷⁴ »Nikša pl. Gradi.« *Dubrovnik* 3/36 (2.9.1894).

Vrijedi pridodati da je i don Ivan Stojanović napisao jednu latinsku nadgrobnicu/epitafij Nikši Gradiju. Na taj se način zatvara simboličan višestoljetni dubrovački krug supostojanja triju književnih jezika - hrvatskog, talijanskog i latinskog:

*Si nosti quae, quantaque erat cultura virorum,
 Patritio eduxit quos terra haec sanguine cretos;
 Talem nunc nullum esse sciens tumulum aspice moerens,
 Et venerare fremendo, quod hic ossa teguntur
 Ejus, fato immitti qui ultimus extitit horum.¹⁷⁵*

Među okupljenima na posljednjem ispraćaju zadnjeg dubrovačkog vlastelina-pjesnika bio je i knez Lujo Vojnović, jedan od njegovih štovatelja i mladih prijatelja. I on je tom prigodom osjetio neku posebnu sjetu, o kojoj dvije godine kasnije piše: "O sutonu 30. Avgusta 1894. pisac ovijeh redaka pratio je za posljednji put 'gospara Nikšu' na Boninovo. Na zaplamtjelom orizontu ljetne dubrovačke večeri koprene krstova fratara Crnijeh i Bijelijeh lepršijahu kao krila crnijeh tičina. Velika i Mala Petka stajahu tmaste poput fantastičnijeh piramida borâ. More se bješe prelilo u bezutješno ogledalo bakrenijeh šara. 'Gospar Nikša' u lijesu prolazaše još jednom znanijem putem. Bješe dockan kad ga položismo u grob. Tmasti čempresi od 'Tri Crkve' svijetlijahu se do polovice u plamenu voštanih svijeća, a vrsi još tmastiji gledahu u pridušenome vazduhu ovo spuštanje u zemlju 'zadnjega vlastelina pjesnika'. Lokalne šare nije bilo nego u onoj velikoj, klasičnoj dubrovačkoj naravi. Koljena nevješta granitnome djelu vjekova koje bješe oličilo i okupilo stare dubrovačke umove, od kojijeh jedan predstavnik silazijaše sada k mrtvima, rasprši se nehajno i bezbrižno. 'Gospar Nikša' ostade ftlinesam, daleko od groblja 'Na Mihajlu' gdje bi dajbudi bio mogao počivati sa drugim pjesnicima njegovijeh vremena i 'naprahanijeh dvorâ'.¹⁷⁶

Sve to neodoljivo podsjeća na nezaboravne stihove Lujina brata Iva Vojnovića, koji će u svojoj antologijskoj pjesmi *Na Mihajlu* dočarati turobnu i potresnu sliku posljednjih ispraćaja starih dubrovačkih gospara koji su, jedan po jedan, "nošeni od fakina". S tom razlikom što je gospar Nikša, umjesto na vječnom počivalištu dubrovačke vlastele, svoj vječni mir pronašao na Boninovu, očekujući ondje, zajedno sa svojim mrtvim sugrađanima, da se jednom zaori strašan glas arhandeoske trube.

¹⁷⁵ I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

¹⁷⁶ L. Vojnović, »Nikša Gradi o Gundulićevome 'Osmanu'« *Dubrovnik* 5/11 (15.3.1896).

Prigodom smrti gospara Nikše njegova obitelj objavila je sljedeću javnu zahvalu: "Svoj časnoj gospodi znancima, prijateljima i suradnicima, pa svijem mjesnijem Vlastima, Društva i Korporacijama, te osobito Ć.K. Vojničkom Nadriliječniku gosp. Skislenitzu, Glavnom Općinskom Zastupstvu, Slavnom Ć.K. Okružnom Sudu, Uglednoj Odvjetničkoj Komori, Slavnoj Narodnoj Štionici, Redarskom Društvu, Dubrovačkoj Srpskoj Omladini i u opće svijem onijem koji su pokazali ljubezno saučešće u našoj ljutoj boli radi skorog gubitka dičnog nam i nezaboravnog kućnog nam starješine Nikše Gradi Matova, izrazujemo najtoplija čuvstva vječite zahvalnosti." Isto tako, da se počasti njegova uspomena, "bi udijeljeno na uhar siromaha: gospoje sestre ud. Pulić fior. 6. i g. Ane Grofice Pozza pl. Giorgi 15 fiorina."¹⁷⁷ Ova potonja gospoda i dobrotvorka, koju su u obitelji zvali "Ane Mala", bila je sestra njegove supruge Made i supruga Saba pl. Giorgija (Đurđevića).

Gradijeva udovica Mada rođ. Pozza umrla je 19. kolovoza 1911. godine u Dubrovniku (Gruž), od staračke iznemoglosti (*marasmus senili*). Iste godine je preminuo i Nikšin prvi rođak Miho pl. Gradi, posljednji dubrovački vlastelin po kriterijima stare Republike, čime je i ta prastara dubrovačka obitelj zauvijek izumrla.

* * *

Sagledavajući danas Gradijevu neveliku literarnu ostavštinu, razasutu po brojnim novinama i časopisima, doživljavamo ga kao dubrovačkog aristokrata koji je, kao prije njega Medo Pucić a poslije Ivo Vojnović, neutješan nad propašću Republike. I njegov je osobni i sudbinski izbor bio, došavši u stanje zaslužena mira, "da zauvijek ostane u gradu koji je zamirao u provincijskoj tišini."¹⁷⁸ Premda se i sam osjećao, zbog svoga podrijetla i kulture, kao nekakav živi relikv iz njegove slavne prošlosti, bio je itekako svjestan epohe kojoj je pripadao. Znao je da živi u dinamičnom i burnom vremenu društvenih prevrata, ili kako sam veli, "za doba dinamite, telefona i brodovâ po carstvu oblaka".¹⁷⁹

U književnosti je djelovao kao tipičan romantik oduševljen narodnim jezikom i poezijom, ali i vrstan poznavalac klasične humanističke kulture, okretan i vješt talijanski stihotvorac te autor uspjelih koserija. Posve u skladu s dubrovačkom aristokratskom književnom tradicijom u okrilju koje se razvio

¹⁷⁷ »Povjerenstvo Javne Dobrotvornosti.« *Crvena Hrvatska* 4/36 (8.9.1894).

¹⁷⁸ Slavica Stojan, *U salonu Marije Giorgi Bona*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1996: 99.

¹⁷⁹ N. Gradi, »Nešto o našim stvarima.«: 580.

i ponikao, i on je na pisanje gledao kao na duhovitu gospodsku zabavu i otmjenu društvenu razbibrigu. Bio je to jednostavno dio njegova uglađena gospodskog komuniciranja sa suvremenima, znancima i prijateljima. Upravo kao što to osjećamo u *Plandovanjima* gospara Dživa Bunića ili u lirici tolikih drugih dubrovačkih pisaca prije i poslije njega. Svojim si književnim djelovanjem nije kanio pribaviti slavu, a još se manje nastojao okriti pjesničkim lovorikama. Nisu mu to ni dopuštale njegova prirodna skromnost, profinjnost i samokritičnost.

Njegova suzdržana ironičnost prema svijetu u kojemu mu je bilo suđeno proživjeti svoj vijek blagotvorno je djelovala na suvremenike, rijetke znance i prijatelje. Odmjeren i suzdržan, pomalo distanciran i zatvoren u svoje misli, prepun svakovrsnih znanja i iskustava, originalnih ideja i zapažanja, odavao je čovjeka koji svijet promatra superiornošću istinskog mudraca. No, iza tog prividno smirenog, vedrog i nasmiješenog lica krila se velika tuga, razočaranje sobom i drugima. Bio je to čovjek nesumnjivo obdaren mnogim darovima prirode, duhovit i pronicljiv, ali s tom nesrećom da se na ovome svijetu pojavio prekasno. On kao da je pripadao nekom drugom vremenu, nekako boljem, ljepšem i pravednijem, nalikujući živopisnoj sjeni iz starog i zaboravljenog kazališnog komada.

Suvremenima je, poglavito nekim mlađim Dubrovčanima, svakako morao djelovati kao osobenjak i čudak. Kao tipičan *retro-garde*, odgojen na tradicijama i idejama prijašnjih vijekova, bio je svakako neuobičajen karakter i duhovna fizionomija. I sam je bio prepun proturječja, u isti mah vedar i melankoličan, nekako uzvišeno sjetan i ozbiljan, dostojanstven i pomalo hladan. Kao da je pomalo zazirao od pretjeranog ili suvišnog iskazivanja emocija, kontrolirajući ih uvijek i potiskujući nekud duboko u svoju nutrinu. Nije začudo bio toliko sklon sentimentalnim plemenitaškim sanjarenjima o slavnoj prošlosti, o bratstvu i jednakosti, posebice Hrvata i Srba, te svijetloj i prosperitetnoj "slovinskoj" budućnosti.

Neki su neobičnost njegove prirode i duha doživljavali kao suludost, drugi kao mizantropiju, a treći kao egoizam. Međutim, u slučaju gospara Nikše nije bila u pitanju "ni mahnitost, ni misantropija, ni egoizam, nego kupiti duh u se, e quella morale forza di vita, da ti se sasvijem ne izlinja."¹⁸⁰ Prilagodavati se ili podilaziti nekome, ponajmanje širokom ili popularnom ukusu, bilo je strano njegovoj naravi i temperamentu.

¹⁸⁰ I. Stojanović, »Otvoreno pismo.«.

Kod njega, unatoč svemu tome, nije bilo gorčine ni mržnje prema drugima. Naprotiv, suzdržan kakav je bio, znajući da ljude nije moguće mijenjati, svakoga bi doživljavao prirodno i dobrohotno, prepoznajući u njemu istodobno i ljudske vrline i mane kojih, uostalom, ni sam nije bio lišen. Na svoju veliku žalost, rijetko je nailazio na prave sugovornike i one koji su bili voljni razmjeti njegova osebujna intelektualna nagnuća. I stoga je bio osuđen na samoću.

Znao je isto tako da ni slijed događaja ni vlastitu povijesnu sudbinu nije moguće promijeniti. Kao ni polagano, ali fatalno, postojano i neumoljivo okretanje Fortunina kotača. Ili, kako je davno lijepo rekao njegov omiljeni dubrovački pjesnik i duhovni otac, “tko bi gori, eto je doli / a tko doli, gori ustaje”. Kolo sreće njemu, očito, više nije bilo naklonjeno, niti je bilo izgleda da to ikada više bude. Spoznaju pak o tome prihvaćao je staloženo, posve racionalno i reklo bi se upravo na stoički način. Naprosto je tako bilo i moralo biti.

Duboko u svojoj neobično osjetljivoj, a ponekad i povrijeđenoj duši bio je posve spokojan, jer je oko sebe ipak još zamjećivao ljepotu starih i davno prohujalih epoha. To je za nj bila svjetlost što prosijava u tminama ili u dosadnom sivilu svakodnevice. U sebi je uvijek tražio i prepoznavao odraz te vječite vrhunaravne ljepote. Uživao je u njoj poput kakva djeteta, trčeći po zelenim *pastijerskim* livadama svoje dubrovačke Arkadije i neumorno pokušavajući dohvatiti nestašne “ljepire poezije”. Na koncu je i sam zakoračio u tu himeričnu povijesnu razglednicu Dubrovnika kojom je bio očaran čitavog života, pridruživši se svojim predima u hladu starih čempresa na Boninovu, spustivši se zauvijek *ad patres*.

Gradijeve stihove i “složenja” danas više nitko ne čita. Donekle se to može opravdati i razumjeti. On nije ni bio književnik prvoga reda niti su ga takvim ikada smatrali. Sudbina mu je, umjesto afirmacije, namijenila zaborav. Njegovi su tekstovi odavno prestali biti aktualni, prvenstveno u političkom smislu. Iz današnje perspektive, njegove ideje doživljavamo kao puke sanjarije i zablude.

No, ipak mu nešto ne možemo i ne smijemo osporiti: nije bio prosječan um ni duh, već izuzetno darovit i senzibilan čovjek. Osjećao je i svakako znao daleko više od mnogih svojih suvremenika. Njegovo kritičko oko zapažalo je ono što drugi nisu zamjećivali. Plemenita je, napokon, i iskrena bila njegova ljubav prema Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj, ali i susjednim “slovenskim” narodima i jezicima. I stoga njegova rijetka literarna ostvarenja nisu tek minorna kulturno-povijesna činjenica, nego i danas predstavljaju dragocjeno osobno svjedočanstvo o jednom burnom trenutku naše duhovne i književne povijesti.

NOBLEMAN NIKŠA GRADI, LAWYER AND WRITER (1825-1894)

IRVIN LUKEŽIĆ

Summary

Nikša Gradi, lawyer and writer, descendant of the illustrious Ragusan patrician family, was born in Zadar in 1825, where he attended the Gymnasium. After studying law in Padua, his judicial career led him to Dubrovnik, Split, Zadar, Rijeka and Kotor, then part of the Habsburg Monarchy. Following retirement, he settled in Dubrovnik, devoting himself mainly to literature and politics. Apart from law, the scope of his erudition included classical, Italian and old Croatian literature. Gradi was a miscellaneous writer, and his articles, sketches, polemics, poems and dramatic texts in both Italian and Croatian were published in supplements, calendars, pamphlets and books. He focused on the philological problem of the composition of Gundulić's *Osman*. His passion for old Dubrovnik writers and folk tradition urged him to write exclusively in Croatian in his mature years. His verse deals with patriotic and current political themes, advocating for the idea of the unity of south Slavs, whom he considered one nation composed of several tribes. His position on the Serbian origin of the Slavonians, Dalmatians and Ragusans gave rise to considerable controversy with the adherents of the Dalmatian popular party and Italian autonomists. During his service in Rijeka, his collection of poems *Il poeta et il genio della terra* appeared in print (1864). Despite an impressive level of erudition, Gradi was not an original writer and failed to produce a major literary work, his importance today being primarily cultural and historical. The reason for this most certainly lies in the predominantly occasional character of his texts, often imbued with political ideas which have become anachronistic. Nikša Gradi died in Dubrovnik in 1894.

